

ФОЛЬКЛОР ӘЛЕМІ

ОҚУ ЖӘНЕ ТІЛ ДАМУЫ КІТАБЫ

Қарапайым деңгей

811.512.122(07)
Б-17 К⁺

Ж.Қ. Түймебаев, Қ. Қадашева, У.О. Асанова,
Б.Г. Ашықбаева, С.К. Омарова, А.И. Күлмаханова

**«Қазақ тілі»
деңгейлік оқу-әдістемелік кешенінің
Оқу және тіл дамыту кітабы.
«ФОЛЬКЛОР ӘЛЕМІ»
(қарапайым деңгейге арналған)**

Алматы
2013

398
УДК 811.512.122+398

ББК 81.2 Каз+82

Қ17

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Тіл комитетінің тапсырысы бойынша «Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы» аясында шығарылды.

Авторлар ұжымы:

Ж.Қ. Түймебаев, Қ. Қадашева, У.О. Асанова,
Б.Г. Ашықбаева, С.К. Омарова, А.И. Кұлмаханова

«Қазақ тілі» деңгейлік оқу-әдістемелік кешенінің Оқу және тіл дамыту кітабы.
Қ17 «Фольклор әлемі» (қарапайым деңгейге арналған). / Ж.Қ. Түймебаев, Қ. Қадашева,
У.О. Асанова және т.б. – Алматы: «Интеллсервис» баспасы, 2013. – 68 б.

ISBN 978–601–7514–06–8

Оқу құралында қазақ халқының ауыз әдебиеті шығармаларынан (ертегі, аңыз әңгіме, жұмбақ, жаңылтпаш, батырлар жыры, лиро-эпостық жырлар және т.б.) үзінділер топтастырылып берілген. Мұндай шығармаларды сабақта пайдалану тіл үйренушінің тілдің шынайы табиғатын тануына, сол арқылы білім алуына, тіл үйренушінің тілдік тұлға ретінде қалыптасуына көмек береді.

УДК 811.512.122+398

ББК 81.2 Каз+82

ISBN 978–601–7514–06–8

© ҚР МАМ Тіл комитеті, 2013

© Ж.Қ. Түймебаев, Қ. Қадашева, У.О. Асанова,

Б.Г. Ашықбаева, С.К. Омарова, А.И. Кұлмаханова, 2013

ОҚУ ЖӘНЕ ТІЛ ДАМУЫ КІТАБЫНА КІРІСПЕ

1. Оқу құралын тіл үйретушінің көмегі арқылы сабақта пайдалануға болады және өз бетінше оқып-үйрену үшін де пайдасы мол.

Оқу құралына халық ауыз әдебиеті шығармалары (ертегі, аңыз әңгіме, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жаңылтпаштар, батырлар жыры, лиро-эпостық жырлар, шешендік сөздер және т.б.) топтастырылып берілген. Бұл материалдар негізінде тіл үйренушілер қазақ халқының шынайы тыныс-тіршілігінен ақпарат алады және бұл шығармаларды өмірмен байланыстыра оқыту тіл үйренушінің *білік пен дағдысын* қалыптастыруға негіз болады. Оқу құралына енген материалдар танымдық сұрақтарды қамтиды.

Сабақта мұндай мәтіндерді пайдалану тіл үйренушінің тілдің шынайы табиғатын тануына, сол арқылы білім алуына көмек береді. Тіл үйренушінің білімі шығармашылық қызығушылығымен қалыптасады, елтаным бағытындағы құзыреті орнығады. Жеке тұлғаның «тілдік тұлға» ретінде қалыптасуына қазақ халқының фольклорлық шығармаларын оқып-үйрену игі әсер етеді.

2. Тіл үйренушінің өз бетінше оқитын немесе тіл үйретушінің тікелей көмегі арқылы оқытылатын ертегілердің, батырлар жыры мен лиро-эпостық жырлардың лингвоелтанымдық білімді тереңдетуде, сөздік қорды молайтуда маңызы зор. Бұл фольклорлық шығармалардың мазмұны түпнұсқалық мәтіндер болғандықтан, тіл үйренушінің танымын және тілін дамытады. Оқу құралына енген қазақ халқының бай ауыз әдебиеті шығармаларының мазмұнына көркемдік жағынан талдау жасау мақсаты көзделмейді, керісінше, бұл шығармаларды оқып-үйрену арқылы тіл үйренушінің тілдік жорамал, болжам жасау міндеттерін шешу әрі тілін дамыту талаптары жүзеге асырылады. Оқу құралының мақсаты – қазақ халқының бай рухани құндылықтарын шынайы реалияда (фразеологизмдер, лексика және т.б.) оқытып-үйрету, сонымен бірге тіл үйренушінің белсенді лексикалық қорын байыту.

3. Фольклорлық шығармаларды оқыту әдістемесі

Оқу құралына енген фольклорлық шығармалардың мәтінімен жұмыс үш кезеңнен тұрады: танысу кезеңі, мәтінді оқу кезеңі және мәтіннен кейінгі кезең.

1) *Танысу кезеңінің мақсаты* – тіл үйренушінің фольклорлық шығармаларды оқып-үйренуге қызығушылығын тудыру және оған шынайы ақпараттық білім беру.

Алдымен фольклорлық шығармалардың түрлері бойынша түсінік беріледі, сонымен бірге түрлі логикалық және танымдық сұрақтар бойынша әңгіме жүргізіледі. Сонан соң тіл үйренуші фольклорлық шығармалардың мазмұнымен танысып, алған білімін ауызша сөйлеуде қолдануға тырысады.

2) *Мәтінді оқу кезеңі (Оқимыз. Жазамыз)*. Бұл кезеңде мәтін тағы бір рет қайталанып оқылады. Тіл үйренуші қиын сөздердің түсіндірмесімен танысып, жазбаша тапсырмаларды орындайды.

3) *Мәтіннен кейінгі кезең (Тыңдаймыз. Сөйлейміз)*. Бұл кезеңде шығарма мазмұнындағы кейбір елтанымдық және тілдік ақпараттарды логикалық ойлау тұрғысынан түсіну әрекеттері жүзеге асырылу керек. Мысалы, «Сіз қалай ойлайсыз?», «Автордың ойымен келісесіз бе?»

БЕСІК ЖЫРЫ

Бесік жыры – тұрмыс-салт жырларының көне түрінің бірі. Әлемде «Бесік жырын» айтпайтын халық жоқ. Халық педагогикасының мәйегіне айналған «Бесік жырында» халықтың төл тарихының, дәстүрлі мәдениетінің, ежелгі наным-сенімінің, дүниетанымының көрінісі бар. Бесік жырының басты қызметі – бесік тербелісіне ыңғайлас сазды әуен, ырғақты сөзбен баланы тыныштандыра отырып, оның жан жүйесі мен санасына ұлттық тәрбиенің алғашқы нәрін сіңіру.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

1. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Сізге «бесік» сөзі таныс па?
- Сіздің салт-дәстүріңізде «Бесікке салу» дәстүрі бар ма?
- Сіз өз ана тіліңіздегі «Бесік жырын» білесіз бе? Егер білсеңіз, жыр қандай сөздермен басталады?

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. ОҚИМЫЗ

2. *Бесік жырын тыңдаңыздар. Мәнерлеп оқыңыздар.*

Бесік жыры
Әлди, бөпем, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем.
Астыңа *терлік* салайын,
Үстіңе *тоқым* жабайын.
Ауылдан кеткен апанды
Іздеп қайдан табайын?
Жылама, бөпем, жылама,
Ата-екенді қинама!
Айыр қалпақ киісіп,
Ақырып жауға тиісіп,
Батыр болар ма екенсің?
Бармақтарың майысып,
Түрлі ою ойысып,
Ұста болар ма екенсің?
Таңдайларың тақылдап,
Сөйлегенде сөз бермей,
Шешен болар ма екенсің?
Бал қайнатып, шай ішкен,
Қазы кертіп, жал жеген,
Асты болар ма екенсің?
Ұзақ жасап, көбірек

терлік – аттың тоқымының астына салынатын жұмсақ жабағы

тоқым – аттың арқасына ер батпау үшін салынатын ер-тұрман жабдығының бірі

шешен – сөзге ағып тұрған, тілге жүйрік адам

Басты болар ма екенсің?
Әлди, бөпем, әлди-ай!
Қарағай найза қолға алып,
Жауға тиер ме екенсің?
Қашқан жаудың артынан
Түре қуар ма екенсің?
Жылама, балам, жылама,
Әлди, бөпем, ақбөпем!
Айналайын шырағым,
Көлге біткен құрағым,
Жағамдағы құндызым,
Әуедегі жұлдызым.
Әлди, балам, әлди-ай!
Айналайын, балам-ай,
Айналсын сенен анаң-ай.
Әлдилеп сені сүйгенде,
Атаңның болар көңілі жай.

құрақ – су жиегіне
жайқалып өсетін
балғын шөп
құндыз – өзен-көлде
тіршілік ететін терісі
бағалы аң

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

3. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Бесік жырының тәрбиелік маңызы қандай?
- Не себепті бесік жырында «Әлди, әлди, әлди-ай» деген өлең жолдары жиі қайталанып отырады?
- Сіздің тіліңізде «Бесікке салу» салтына қатысты бесікті аластату, бесікке бөлеу, бесіктен шешіп алу, баланы сылау тіркестері қалай аталады?
- Қазақ дәстүріндегі сәбиге байланысты айтылатын еркелету мәніндегі сөздер сіздің еліңіздің дәстүрінде бар ма?

Айналайын, шырағым, құрағым, құндызым, жұлдызым

4. *Бесік жырын қайта оқып, әуенімен айтып көріңіздер.*

■ ЖАЗАМЫЗ

5. *«Бесік жыры» мәтінін қайталап оқып, төменде берілген сұраулы сөйлемге сәйкес қойылатын сұрақты анықтаңыздар.*

Кім| не?

А) болар ма екенсің?

Қандай| қай?

Ә) болар ма екенсің?

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. Қажетті сөз тіркесін қойып жазыңыздар.

Әлди,.....,

Ақ бесікке жат, бөпем.

Астына терлік салайын,

Үстіне тоқым жабайын.

- 1) бөпешім, бөпе
- 2) бөпем, ақ бөпем
- 3) ақ бөпем, бөпешім
- 4) бал бөпем, ақ бөпем

2. Сәйкестендіріңіздер.

1) бесік	а) салу
2) бесікке	ә) бөлеу
3) бесік	б) жыры
4) бесікке	в) тәрбиесі

3. Асты сызылған сөздің синонимін көрсетіңіздер.

Айналайын, шырағым.

- 1) қарағым, құлыным
- 2) бөпем, бөпешім
- 3) жарқыным, жұлдызым
- 4) балам, ботам

«ТҰСАУ КЕСУ» ЖЫРЫ

Тұсау кесу – бала қаз тұрып, тәй-тәй басып жүре бастаған кезде жасалатын салт-дәстүр. Әдетте баланың туғанына 12-14 ай толғанда жасалады. Тұсау кесуші баланың аяғына ала жіппен тұсау салып, «Тұсау кесу» жырын өлеңдетіп айта отырып, баланың аяғындағы тұсауды қияды да, баланы 3-4 қадам аттатады.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

1. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Сізге «тұсау» сөзі таныс па?
- Сіздің салт-дәстүріңізде «Тұсау кесу» дәстүрі бар ма?
- Сіздің ана тіліңізде «Тұсау кесу» жыры бар ма?

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. ОҚИМЫЗ

«ТҰСАУ КЕСУ» ЖЫРЫ

2. *«Тұсау кесу» жырын тыңдаңыздар. Мәнерлеп оқыңыздар.*

Қаз-қаз, балам, қаз балам,
Қадам бассаң, мәз болам.
Күрмеуіңді шешейін,
Тұсауыңды кесейін.
Қаз-қаз, балам, қаз, балам,
Тақымыңды жаз, балам.
Қадамыңа қарайық,
Басқаныңды санайық.
Қаз-қаз, балам, жүре ғой,
Балтырыңды түре ғой.
Тай-құлын боп шаба ғой,
Озып, бәйге ала ғой.
Қаз баса ғой, қарағым,
Құтты болсын қадамың!
Өмірге аяқ баса бер,
Асулардан аса бер!
Жүгіре қойшы, құлыным,
Желбіресін тұлмың,
Елгезек бол, ерінбе,
Ілгері бас, шегінбе!

қадам – адым
күрмеу – арқан, жіп
байлау тәсілі

тақым – тізенің
астыңғы, ішкі жағы

тұлым – жас балалардың шекесіне, шүйдесіне қойылатын ойма шаш, тұлымшақ
елгезек – пысық, ширақ, тындырымды

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

3. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- «Тұсау кесу» жырының басты қызметі қандай?
- Тұсау кесу жырының «Қаз-қаз, балам, қаз балам» деп басталуының себебі неде деп ойлайсыз?

4. «Тұсау кесу» жырын айтып үйреніңіздер.

■ ЖАЗАМЫЗ

«Тұсау кесу» жырын қайта оқыңыздар. Ондағы бата-тілек сөздерді теріп жазыңыздар.

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. Қажетті сөздер мен сөз тіркесін қойып жазыңыздар.

Қаз-қаз, балам,,

Қадам бассан, мәз болам.

Күрмеуіңді шешейін,

Тұсауыңды кесейін.

....., қаз балам,

Тақымыңды жаз, балам.

- 1) қаз баса ғой
- 2) қаз балам
- 3) қаз-қаз жүре ғой
- 4) қаз-қаз, балам

2. Сәйкестендіріңіздер.

1) тұсау	а) ат қою
2) балаға	ә) кесу
3) бесіктен	б) шығару
4) қырқынан	в) шешіп алу

3. «Қаз тұру» сөзінің мағынасын табыңыздар.

- 1) Сәбидің алғаш рет жүруі
- 2) Сәбидің алғаш аяғынан тұруы
- 3) Сәбидің алғаш рет күлуі
- 4) Сәбидің алғаш рет отыруы

БЕТАШАР

Беташар – қазақтың келін түсіргенде жасалатын салтының бірі. Шымылдық ішінде отырған келіннің басына орамал жауып, той өтіп жатқан үйдің ең жақын, үлгілі келіндері екі жағынан қолтықтап алып шығады. Орамалдың теңге түйілген ұшын домбыраның мойнына не таяқтың ұшына байлап, жырау *беташар* жырын бастайды.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

1. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Үйлену тойында айтылатын *тойбастар, жар-жар, беташар* жырларын естідіңіздер ме?
- «Беташар» деген сөзді қалай түсінесіз?
- Сіздің дәстүріңізде бұл салт бар ма?
- Сіздің еліңіздегі үйлену тойында мұндай жырлар айтыла ма? Егер айтылса, қалай аталады?

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. ОҚИМЫЗ

2. *Өлеңді тыңдаңыздар. Мәнерлеп оқыңыздар.*

Келін келді, есік аш,
Енесі қайда, шашу шаш!
Үлкенің бар, кішің бар,
Бұл келіннің бетін аш!
Үй ішінде, жамағат,
Барлығыңа бір сәлем!
Келін сыйлар атасын,
Атасы берер батасын.
Ибалы келін атарсыз,
Иіліп сәлем қатарсыз.
Сыйла көпті, шырағым,
Басыңа болсын тұрағың.
Ақылым айтқан, жас бала,
Сізден осы сұрарым.
Үй ішінде, *жамағат*,
Атасына бір сәлем!
Келін сыйлар енесін,
Енесі байғұс не десін?
Әуелі алған күйеуің
Ақылмен айтар кеңесін.
Сыйла, келін, ананы,
Үлкен-кіші баланы.

ене – ерлі-зайыптылардың шешелерін білдіретін туыскандық атау

ибалы – әдепті, ізетті, сыпайы

жамағат – жиналған топ, халық, жұрт

түлкі ішік – түлкі терісінен тігілген, сырты матамен тысталған қазақтың ұлттық киімі

селтеңдеу – ұшып-қонып, секектеп бос жүру

ащы тіл – қыршаңқы, улы тілді

Жинақы бол шаруаңа,
Ұқсама сулы жабағы.
Үй ішінде, жамағат,
Енесіне бір сәлем!
Келін сыйлар ағасын,
Түлкі ішіктің жағасын.
Алдыңда ағаң отырса,
Аузыңды мықтап жабарсың.
Келін сыйлар жеңгелер,
Сылдыраған теңгелер.
Аразы болса абысын,
Араласпай *селтеңдер*.
Тату болса абысын,
Шай ішелік, бері келіндер.
Келін сыйлар қайнысын,
Қайнысы мұнда бармысың?
Ащы тілің тимесе,
Қайнысы қайдан айырсын?
Қайнысын келін шақырар,
Сары майлап шайын сапырар.
Үй ішінде, жамағат,
Барлығыңа бір сәлем!

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

3. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Беташар жырында не жайлы айтылады?
- Беташар жырының тәрбиелік маңызы қандай?
- Не себепті жаңа түскен келінге «Беташар жыры» айтылады?

4. *Беташар жсырын әуенімен айтып үйреніңіздер.*

■ ЖАЗАМЫЗ

5. *Беташар жсырының мазмұнын жазыңыздар.*

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. Қажетті сөздер мен сөз тіркестерін қойып жазыңыздар.

Келін сыйлар,
Атасы берер батасын.

Келін сыйлар.....,
Енесі байғұс не десін?

Келін сыйлар.....,
Түлкі ішіктің жағасын.
Келін сыйлар.....,
Сылдыраған теңгелер.

Келін сыйлар.....,
Қайнысы мұнда бармысың?

- 1) қайнысын
- 2) атасын
- 3) жеңгесін
- 4) енесін

2. Сәйкестендіріңіздер.

1) шашу	а) аш
2) бата	ә) сал
3) бетін	б) шаш
4) сәлем	в) бер

3. «Беташар» сөзінің мағынасын табыңыздар.

- 1) дәстүр бойынша жігітке айтылатын жыр
- 2) дәстүр бойынша қызға айтылатын жыр
- 3) дәстүр бойынша жаңа түскен келінге айтылатын жыр
- 4) дәстүр бойынша үлкендер айтатын жыр

ЖҰМБАҚТАР. ЖАҢЫЛТПАШТАР

Жұмбақтар мен жаңылтпаштар – халық шығармаларының ең көне түрлері.

Жұмбақтар мазмұнына қарай мынадай тақырыптарға бөлінеді: аспан, жер, уақыт, хайуан, адам, т.б. Жаңылтпаш ұйқасып келеді, оны тез әрі жаңылмай айту қажет.

1. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Сіздер жұмбақ білесіздер ме?
- Жаңылтпаш айту ұнай ма? Неліктен?
- Қандай жаңылтпаш білесіздер?

■ ОҚИМЫЗ

2. *Жұмбақты мәнерлеп оқыңыздар.*

Сырт-сырт соғады, уақыт озады.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

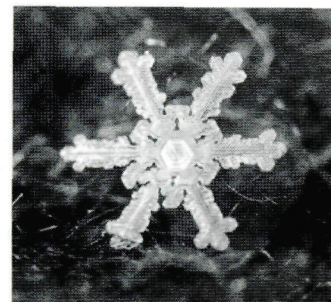
3. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Сағат қалай соғады?
- «Сырт-сырт» дегенді басқа сөзбен ауыстыруға бола ма?
- «Уақыт озады» дегенді қалай түсінесіздер?
- Сағат пен уақыттың қандай байланысы бар?
- Жұмбақты қалай өзгертер едіңіздер?

■ ОҚИМЫЗ

4. *Жұмбақты мәнерлеп оқыңыздар.*

*Құлағы мен көзі жоқ,
Жоқ тіпті қол мен аяғы.
Бірақ гажсап өнерпаз,
Мәнерлеп ою ояды.*

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

сырт-сырт – тырс-тырс

соғу – тарсылдату, қағу

озу – уақыт жылжып, заман ілгері кету

гажсап –

1) ғажайып,

2) керемет,

өнерпаз – шебер,

өнерлі

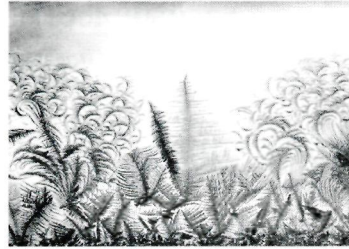
мәнерлеу –

әшекейлеу, өрнектеу,

ою ояды – әдемі,

әшекейлі өрнектер

жасайды

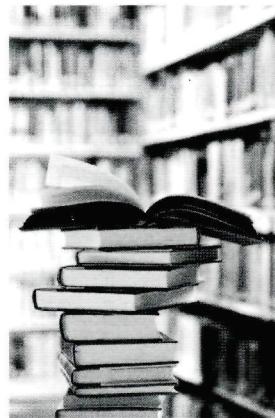
5. Сұрақтарға жауап беріңіздер

- Суреттерден не көріп тұрсыздар?
- Қыраудың құлағы мен көзі, қолы мен аяғы бола ма?
- Қырауды неге «өнерпаз» дейді?
- Сіздер осындай ою сала аласыздар ма?
- «Ою ояды» дегенді басқа сөзбен ауыстыруға бола ма?
- Қырау мен оюдың қандай байланысы бар?
- Жұмбақты қалай өзгертер едіңіздер?

■ ОҚИМЫЗ

6. Жұмбақты мәнерлеп оқыңыздар.

Тілі бар, үні жоқ,
Өзін адам түсінген.
Жүрегі бар да, қаны жоқ,
Сөйлеп тұрған ішінен.

тіл – 1) адамдардың бір-бірімен қатынас жасайтын құралы;
2) айтпақ ойды білдіретін сөз
үн – дыбыс, әуен, саз

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

7. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- «Кітаптың тілі бар, үні жоқ» дегенді қалай түсінесіздер? Неге бұлай айтқан?
- «Кітаптың жүрегі бар» дегенді қалай түсінесіздер?
- Кітапта жүрек бола ма?
- Неліктен кітаптың «қаны жоқ» дейді?
- Кітап ішінен сөйлей ме? Қалай?
- Жұмбақты қалай өзгертер едіңіздер?

■ ОҚИМЫЗ

8. Жұмбақты мәнерлеп оқыңыздар.

Үй үстінде алтын тас,
Алайын десем, табылмас.

үсті – белгілі бір нәрсенің жоғарғы жағы, үстіңгі беті

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

9. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

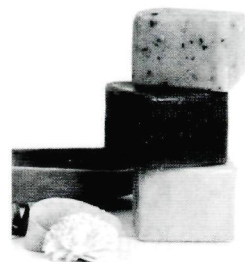
- Неге жұлдызды «алтын тас» дейді?
- Сіздер жұлдызды не дер едіңіздер?

- «Алайын десем, табылмас» дегенді қалай түснесіздер?
- Жұмбақты қалай өзгертер едіңіздер?

■ ОҚИМЫЗ

10. Жұмбақты мәнерлеп оқыңыздар.

Бұдан кір қорқады,
Судан бұл қорқады.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

11. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Неге кір сабыннан, сабын судан қорқады?
- Сендер неден қорқасыздар?
- Жұмбақты қалай өзгертер едіңіздер?

12. Бірнеше топтарға бөлініп, төмендегі тақырыптар бойынша сұхбат құрыңыздар.

1. Тіл үйренуші мен сағат
2. Тіл үйренуші мен қырау
3. Тіл үйренуші мен кітап
4. Тіл үйренуші мен жұлдыз
5. Тіл үйренуші мен сабын

■ ЖАЗАМЫЗ

13. Топ болып, бір-біріңізге жұмбақ жасырыңыздар.

Сөздер	Сағат	Қырау	Кітап	Жұлдыз	Сабын
құлағы мен					
көзі					
тілі мен көзі					
жүрегі мен					
каны					
қолы мен аяғы					
өнерпаз					
сырт-сырт					
ою					
ішінен сөйлеу					
алтын тас					
кір су					

Берілген сөздер мен сөз тіркестерін қажетті кестеге қойып жазыңыздар.

Кестеде көрсетілген тақырыптар бойынша жұмбақ жазыңыздар.

■ СӨЗДІК

<i>жұмбақ</i>	– загадка
<i>жаңылтпаш</i>	– скороговорка
<i>көне</i>	– древний; старый
<i>ұйқасу</i>	– рифмоваться; быть созвучным
<i>сырт-сырт</i>	– тик-так, тикать
<i>соғу</i>	– бить
<i>озу</i>	– опережать, обгонять
<i>ғажап</i>	– удивительно; чудесно
<i>өнерпаз</i>	– умелец, искусник
<i>мәнерлеу</i>	– украшать узорами; приукрашивать
<i>ою ою</i>	– делать орнамент, рисовать узор
<i>үн</i>	– голос, звук
<i>үстінде</i>	– на верху чего-либо
<i>кір</i>	– грязь, грязный
<i>қорқу</i>	– бояться

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. Қажетті сөздерді қойып жазыңыздар.

..... соғады, уақыт озады.

- 1) тарс-тарс
- 2) жарқ-жүрк
- 3) жылт-жылт
- 4) сырт-сырт

2. Қажетті тіркесті қойып жазыңыздар.

.....,

Жоқ тіпті қол мен аяғы.

Бірақ ғажап өнерпаз,

Мәнерлеп ою ояды.

- 1) Құлағы мен көзі жоқ
- 2) Тілі бар, үні жоқ
- 3) Жүрегі бар да, қаны жоқ
- 4) Алайын десем, табылмас

3. Асты сызылған сөздің синонимін табыңыздар.

Бұдан кір қорқады.

Судан бұл қорқады.

- 1) түсінеді
- 2) күледі
- 3) шошиды
- 4) табылады

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. ОҚИМЫЗ

14. *Жаңылтпашты тыңдаңыздар. Тез оқыңыздар.*

Анау арал қай арал?

Қайыңды арал, талды арал,

Ішінде бұзаулы ала марал.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

15. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Арал дегенді қалай түсінесіздер?
- Аралда не өседі?
- Аралда жан-жануарлар бола ма? Жаңылтпаштан «Арал» деген сөзге ұйқасатын сөзді табыңыздар.
- Жаңылтпаш қай әріпті дұрыс айтуға үйретеді?
- Ұйқасты жалғастырыңыздар.
 - арал
 - марал
 - самал
 - _____
 - _____

■ ОҚИМЫЗ

16. *Жаңылтпашты мүдірмей, тез оқыңыздар.*

Мынау балқаймақ қай балқаймақ?

Бұл балқаймақ – май балқаймақ.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

17. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Балқаймақты жеп көрдіңіз бе?
- Ол неден жасалады?
- Сіздерге қандай тағамдар ұнайды?
- Жаңылтпаштағы ұйқасты табыңыздар.
-

арал – жан-жағы түгелдей сумен қоршалған шағын құрлық
қайың – қабығы тегіс, жылтыр, жүрекше жапырақты ағаш

балқаймақ – жаңа сауылған түйе сүті қоюланғанша бір-қалыпты қайна-тылып пісірілген тағам

- Жаңылтпаш қай әріпті дұрыс айтуға үйретеді?

Ұйқасты жалғастырыңыздар:

- қаймақ
- тайлақ
- _____
- _____

■ ОҚИМЫЗ

18. Жаңылтпашты мүдірмей, тез оқыңыздар.

Қабат-қабат үй салдық,
Үйлер тола күйсандық.

*Күйсандықтан үй салдық,
Күйсандыққа күй салдық.*

*күйсандық – күй ой-
найтын аспап,
пианино*

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

19. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Жаңылтпаштан суретке сәйкес келетін сөздерді табыңыздар.
- Жаңылтпаштағы ұйқасты табыңыздар.
- Жаңылтпаштағы қандай әріптерді дұрыс айтуға үйретеді?

Ұйқасты жалғастырыңыздар:

- үй
- күй
- сүй
- _____
- _____

20. Жоғарыда берілген жаңылтпаштарды тез айтып үйреніңіздер.

■ ЖАЗАМЫЗ

21. Бірнеше топқа бөлініп, «Қ», «Ғ», «Ү», «Ү» әріптеріне жаңылтпаш жазыңыздар.

■ СӨЗДІК

<i>гажжап</i>	– удивительный, чудесный
<i>жаңылтпаиш</i>	– скороговорка
<i>жаңылу</i>	– допущение ошибки, заблуждение
<i>жұмбақ</i>	– загадка
<i>кір</i>	– грязь, грязный, запачканный
<i>мәнерлеу</i>	– выразительно
<i>ою</i>	– орнамент
<i>өнерпаз</i>	– искусный, умелый
<i>ұйқас</i>	– складный, созвучный
<i>ұшқырлық</i>	– быстрота, стремительность
<i>үн</i>	– голос, звук
<i>сырт-сырт</i>	– повторяющийся стук
<i>соғу</i>	– бить, ударить
<i>танылу</i>	– быть опознанным, известным
<i>тас</i>	– камень

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. *Жаңылтпаишта қай сөйлем түсіріліп жазылған?*

Қабат-қабат үй салдық,

Үйлер тола күйсандық.

.....,

Күйсандыққа күй салдық.

- 1) Күйсандыққа күй салдық
- 2) Күйсандықтан би салдық
- 3) Көп қабатты үй салдық
- 4) Күйсандықтан үй салдық

2. *Жаңылтпаиш бойынша сәйкестендіріңіздер.*

1) талды	а) күй салдық
2) қай балқаймақ	ә) май балқаймақ
3) күйсандыққа	б) арал

3. *«Ою ояды» фразеологизмінің мағынасын көрсетіңіздер:*

- 1) әдемі киім тігеді
- 2) әдемі сөз сөйлейді
- 3) жақсы ой айтады
- 4) әдемі өрнек жасайды

«САУЫСҚАН МЕН КӨКЕК» ЕРТЕГІСІ

Ертегілерде хайуанаттардың, жан-жануарлардың өмірін суреттеу арқылы адамдардың бір-біріне қарым-қатынасын, олардың әрекеті мен мінез-құлық ерекшеліктерін көрсетеді.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

1. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Сауысқан, көкек деген құстарды білесіз бе? Сізге қай құс ұнайды?
- «Сауысқан мен көкек» ертегісі не туралы деп ойлайсыздар?
- «Еңбек етсең, емерсің» мақалын қалай түсінесіздер? Ойларыңызбен бөлісіңіздер.

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. ОҚИМЫЗ

2. *Ертегіні тыңдаңыздар. Мәнерлеп оқыңыздар.*

Сауысқан мен көкек

Ертеде сауысқан мен көкек бір орманды мекендепті. Олар ұялары болмай, ағаштың бұтақтарын *паналап* күнелтіпті. Көкек күнде ерте тұрып алып: «Ұя керек, ұя керек», – деп, көршілерінің *мазасын кетіреді*. Бір күні сауысқан көршісіне: – Екеуміз бірігіп берік ұя істейік. Әуелі саған, содан кейін маған салармыз, – дейді. Көкек:

– Менің ұя салатын қуатым да, *қауқарым* да жоқ. «Керек, керек» деп қақсай берсем, құстың бәрі ағайыным, көп болып көмектесіп, ұя салып берер, – деп келіспейді. Сауысқан көкектің көмегін күтпей-ақ, ұя салуға кірісті. Ол ұясының қабырғаларын жас бұтақтармен мықтап байланыстырды. Іші-тысын саз балшықтармен сылады. Кішкене бұтақтардан құрастырып, шағын қақпалы есік жасады. Ұяның астына *мамықтан* төсек жасады. Ал көкектің «керек, керек» деп қақсай-қақсай даусы қарлығып, тілі сақау болды. Ол кейінгі жылдарда «керек» дегендегі «р»-ды айта алмай, «керек» деудің орнына «келек, келек» дейді. Сондықтан жұрт оны кекетіп «көкек» деп атайтын болды. Сол көкектің күні бүгінге дейін өзіміздікі деген ұясы да, үй іші де жоқ. Жұмыртқасын кез келген ұяға табады, оны басқа құстар басып, балапан шығарады. *Шібилер* жетім өседі.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

3. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Ертегіні оқып, сауысқан мен көкектің іс-әрекетіне сипаттама беріңіздер.

паналау – тығылу, бас сауғалау

мазасы кетті – тынышы кетті, шырқы бұзылды

қауқар – әл, күш, қуат

мамық – құстың жүні

шіби – кішкене балапан

- Сауысқан мен көкектің сұхбатын оқып, көкектің іс-әрекетіне қатысты өз ойларыңызды білдіріңіздер. Қазіргі заманмен байланыстырыңыздар.

4. *Ертегіні оқып, сауысқан мен көкектің ролінде ойнаңыздар.*

■ ЖАЗАМЫЗ

Мәтін алды кезеңінде берілген мақалды қатыстыра отырып, еңбектің пайдасы туралы шағын ертегі ойлап жазыңыздар.

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. *Қажетті сөздер мен сөз тіркестерін қойып жазыңыздар.*

... Сауысқан көкектің көмегін күтпей-ақ, _____ салуға кірісті. Ол ұясының қабырғаларын _____ мықтап байланыстырды. Іші-тысын _____ сылады. Кішкене бұтақтардан құрастырып, шағын _____ жасады.

1) үй	1) жас ағашпен үй
2) ұя	2) жас бұтақтармен
3) үйшік	3) жас талмен
4) баспана	4) жас бұтамен
1) саз топырақпен	1) ағаш есік
2) саз құммен	2) қақпалы есік
3) саз балшықтармен	3) жабық есік
4) саз шыммен	4) ашық есік

2. *Сәйкестендіріңіздер.*

1) мамықтан	а) сылау
2) қақпалы	ә) байлау
3) саз балшықтармен	б) төсек жасау
4) қабырғаларын	в) есік қою

3. *«Ұя салу» тіркесінің мағынасын табыңыздар.*

- 1) құстардың қонысы
- 2) құстардың өскен жері, орны
- 3) құстардың мекені
- 4) құстардың жұмыртқа салып, балапан басып шығаратын орны

ҰР, ТОҚПАҚ!

Қазақтың «Қаңбақ шал», «Тазша бала», «Жақсылық пен жамандық», «Ұр, тоқпақ!» ертегілері – тұрмыс-салт ертегілеріне жатады. «Ұр, тоқпақ!» ертегісінде қазақ халқы өмірінің неше алуан қыр-сыры, дүниетаным ерекшеліктері суреттеледі.

1. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Ертегі оқығанды жақсы көресіздер ме? Неліктен?
- Қазақтың қандай ертегілерін оқыдыңыздар?
- «Ұр, тоқпақ!» деген тақырыпқа назар аударыңыздар.
- Сіз қалай ойлайсыз? Ертегі мазмұны не туралы болуы мүмкін?

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. ОҚИМЫЗ

2. *Ертегінің берілген бөлігін тыңдаңыздар.
Мәнерлеп оқыңыздар.*

Ұр, тоқпақ!

Бұрынғы өткен заманда бір шал мен кемпір болыпты.

Шал мен кемпір кедей болып, *тұзақ* құрып *күнін көреді* екен. Бір күні шал тұзағын келіп қараса, бір қаз түсіп қалыпты. Шал қазды тұзақтан босатып алып, бауыздайын десе, қаз шалға:

– Сен мені босат! Менен не сұрасаң, соны бір жылдан кейін ал, – депті.

Шал мақұл көріп, қазды босатып қоя береді. Үйіне келіп, жаңағыны айтса, кемпірі шалға ұрсады. Шал:

– Қой, сен түк білмейсің! – деп, сөзін тыңдамай, жүре береді.

СӨЙЛЕЙМІЗ

3. *Берілген қолданыстарды оқып шығыңыздар.*

Оларды төмендегі мәтіннің құрылымы бойынша ретімен орналастырыңыздар.

Тыңдамай жүре берді; қазды босатып қоя берді; шалға ұрсады; бір жылдан кейін ал; бауыздайын десе; тұзағын келіп қараса; тұзақ құрып күнін көреді; бұрынғы өткен заманда.

4. *Жоспар бойынша мәтіннің мазмұнын әңгімелеңіздер.*

1. Бұрынғы замандағы шал мен кемпір
2. Тұзаққа қаздың түсуі
3. Қаздың шалға айтқаны

заман – дәуір, кезең, уақыт, мезгіл
тұзақ – есіп, ілмек-теліп жасалған аңшы құралы
күнін көру – өмір сүру, тіршілік ету

4. Шалдың келісуі
5. Кемпірдің шалға ұрсуы
6. Шалдың айтқаны

■ ОҚИМЫЗ

4. Ертегінің берілген бөлігін мәнерлеп оқыңыздар.

Бір жыл өтеді. Шал қазға бармақшы болады. Жүре-жүре, бір жерге келсе, *өңкей* түйе жайылып жүр екен. Келіп, *түйешіден*:

– Бұл кімнің түйесі? – десе:

– Бұл Қазбайдың түйесі, – дейді.

«Бұл Қазбай – баяғы қаз екен», – деп шал ойланып тұрып, жүріп кетеді. Бір жерге келіп:

– Бұл кімнің қойы? – деп, қойшыдан сұрайды.

Қойшы:

– Бұл Қазбайдың қойы, – дейді.

Шал жаңағы қойшы баладан:

– Шырағым, Қазбайдың бұдан басқа несі бар? – дейді. Бала шалға:

– Қазбайдың үш жақсы нәрсесі бар.

Біреуі: «Піс, қазаным, піс!» – десе, әртүрлі тамақ пісіп шығады, енді біреуі: «Құс, есегім, құс!» – десе, есегі алтын құсады, тағы біреуі: «Ұр *тоқпағым*, ұр!» – десе, адамдарды ұра береді, – дейді.

– Мақұл, – деп шал жүріп кетеді.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

5. Берілген қолданыстарды оқып шығыңыздар. Оларды мәтіннің құрылымы бойынша ретімен орналастырыңыздар.

Қазға бармақшы болады; *өңкей* түйе жайылып жүр; адамдарды ұра береді, бұл кімнің қойы; алтын құсады; бұдан басқа иесі бар; әртүрлі тамақ иісі шығады; үш жақсы нәрсесі бар.

6. Мәтіннің екінші бөлігіне тақырып қойыңыздар.

7. Жоспар бойынша мәтін мазмұнын әңгімелеңіздер.

1. Бір жылдан соң
2. Қазбайдың түйелері
3. Қазбайдың қойлары
4. Қазбайдың үш жақсы нәрсесі

■ ОҚИМЫЗ

8. Ертегінің берілген бөлігін мәнерлеп оқыңыздар.

Шал Қазбайдың ауылына келеді. Қазбай шалды күтіп алады. Шал Қазбайдан «Піс қазанын» сұрайды. Қазбай сұрағанын береді.

өңкей – жаппай, өңшең, кілең
түйеші – түйесі бар, түйесі көп адам

тоқпақ – бір нәрсені жерге ұрып қағатын құрал

Шал үйіне келе жатса, бір жерде асық ойнап жатқан балалар шалға:

– Ата, асқа түс! – дейді.

Шал асқа түседі. Үйге кіріп бара жатып, шал балаларға:

– Шырақтарым! «Піс, қазаным, піс!» демендер, – дейді.

Шал үйге кіріп кеткен соң, балалар тыңдасын ба: «Піс, қазаным, піс!» – деп, шулап қоя береді. Сүйдегенде, әртүрлі тамақ пісіп, *даяр* болады. Балалар қазанды *айырбастап*, алып қалады. Шал қазанды үйіне алып барып: «Піс, қазаным, піс!» – десе, ешнәрсе піспейді. Шал қазанды алып, Қазбайдың үйіне қайта келеді.

Қазбайға:

– Бұдан ешнәрсе шықпады, – дейді.

Қазбай қазанды алып:

– «Піс, қазаным, піс!» – десе, еш нәрсе шықпайды.

ас – тағам

даяр – дайын
айырбастау –
ауыстыру, өзгерту

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

9. Берілген қолданыстарды оқып шығыңыздар. Оларды мәтіннің құрылымы бойынша ретімен орналастырыңыздар.

Қазбай қазанды алып, «Піс, қазаным» сұрайды; Қазбайдың ауылына келді; үйіне келе жатса; асқа түс; одан ешнәрсе шықпады; ешнәрсе піспейді.

10. Мәтіннің үшінші бөлігіне тақырып қойыңыздар.

11. Жоспар бойынша мәтіннің мазмұнын әңгімелеңіздер.

1. Шалдың Қазбай ауылына келуі.
2. «Піс, қазанды» сұрап алуы
3. Жолда кездескен балалардың іс-әрекеті
4. Шал өтінішінің іске аспауы
5. Қазбайға қазанды қайтып беруі

■ ОҚИМЫЗ

12. Ертегінің төменде берілген бөлігін мәнерлеп оқыңыздар.

Қазбай қазанның орнына шалға есекті беріп жібереді.

Шал есекті алып үйіне қайтады. Жолда келе жатса, балалар шалға:

– Ата, асқа түсіңіз! – дейді.

Шал асты тастағысы келмей, есектен түседі. Үйге кіріп бара жатып, балаларға:

– *Шырақтарым!* «Күс, есегім, күс!» демендер, – дейді.

Балалар:

– Мақұл! – дейді.

Шырақтарым! –
еркелете айтыла-
тын сөз

Шал үйге кіріп кеткен соң-ақ, балалар: «Құс, есегім, құс» – десе, есек алтын құсады. Балалар есекті айырбастып, орнына басқа есек қояды.

Шал есекті алып үйіне кетеді. Кемпір:

– Қаздан барып алып келгенің осы ма? – дейді.

Шал есекке: «Құс, есегім, құс!» – десе, есек еш нәрсе құспайды. Қазбай қазанның орнына шалға есекті беріп жібереді. ... Қазбай есекті алып:

«Құс, есегім, құс!» десе еш нәрсе құспайды.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

13. Берілген құрылымдарды оқып шығыңыздар. Оларды мәтіннің мазмұны бойынша ретімен орналастырыңыздар.

Қазанның орнына, есекті беріп жіберді; асты тастағысы келмей; шырақтарым; есекті Қазбайға қайта әкеледі; жолда келе жатса; еш нәрсе құспайды, мақұл, алтын құспайды; есек; алып келгенің осы ма; есекті айырбастап қояды, есекті үйіне алып кетеді

14. Мәтіннің бөлігіне тақырып қойыңыздар.

15. Жоспар бойынша мәтіннің мазмұнын әңгімелеңіздер.

1. Қазбайдың есекті беруі.
2. Балалардың есекті айырбастап қоюы.
3. Шалдың есекті үйге әкелуі.
4. Есекті Қазбайға қайтаруы.

■ ОҚИМЫЗ

16. Ертегінің төменде берілген бөлігін мәнерлеп оқыңыздар.

Шалға Қазбай «Ұр тоқпағын» береді. Шал «Ұр тоқпақты» алып келе жатса, баяғы жерде тағы да балалар жүр екен. Балалар шалға: – Ата, асқа түс! – дейді.

Шал үйге кіріп бара жатып:

– Шырақтарым! «Ұр, тоқпағым, ұр!» демендер, – дейді. Шал үйге кіріп кеткен соң, дәндеген балалар: «Ұр, тоқпағым, ұр!» дейді. Тоқпақ балалардың әрқайсысын ал кеп ұр! Ұрып жүр, ұрып жүр...

Балалар тоқпаққа жалынады: Ойбай, «Піс қазаныңды», «Құс есегінді, берейік!» – дейді.

Шал келе жатып, естіп қояды. Шал келіп:

– «Піс қазанды», «Құс қазанды» бересіндер ме? – дейді.

Балалар:

– Мақұл! Әкеліп береміз! – дейді. Шал «Ұр тоқпақты» қойғызады.

Шал «Піс қазанды», «Құс есекті», «Ұр тоқпақты» алып, үйіне келеді. Сөйтіп, мұратына жетеді.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

17. Берілген сөздер мен сөз тіркестерін оқып шығыңыздар. Оларды мәтін мазмұны бойынша ретімен орналастырыңыздар.

«Ұр, тоқпағын» береді; бересіндер ме; асқа түс; берейік; алып; үйіне келеді; дәндеген балалар; мұратына жетеді; тағы да; балалар жүр; шырақтарым; ұрып жүр; естіп қояды.

18. Осы бөлікке тақырып қойыңыздар.

19. Жоспар бойынша бөліктің мазмұнын әңгімелеңіздер.

- Қазбайдың «Ұр, тоқпақты» беруі
- Балалардың «Ұр, тоқпаққа» жалынуы
- Шалдың мұратына жетуі

20. Ертегіні тұтас оқып шығыңыздар. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

1. Ертегі неліктен «Ұр, тоқпақ!» деп аталған?
2. «Ұр, тоқпақ» шалдың мұратына жетуіне қалай көмектесті?

21. Төменде берілген тақырыпшалардың біреуіне сурет салыңыздар. Сурет бойынша ертегіні мазмұндаңыздар.

1. Шал мен кемпір
2. Қаздың тұзаққа түсуі
3. Қазбайдың шалға «Піс қазанды» беруі
4. Қазбайдың шалға «Кұс есекті» беруі
5. Қазбайдың шалға «Ұр тоқпақты» беруі

■ ЖАЗАМЫЗ

22. Берілген сөз тіркестерін кестедегі тақырыптар бойынша жазыңыздар.

Ұрып жүр; есекті берді; қазанды берді; мұратына жетті; қазанды айырбастады; есекті айырбастады; ұр тоқпақты берді; үш нәрсені де алды.

Шал мен қаздың кездесуі	Қазбайдың байлығы	«Піс қазан»	«Кұс есек»	«Ұр тоқпақ»
_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____
_____	_____	_____	_____	_____

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. Сөйлемдегі көп нүктенің орнына сөз тіркесінің қажеттісін көрсетіңіздер.

Шал қазды тұзақтан босатып алып, бауыздайын десе, қаз

- 1) шалмен амандасыпты
- 2) шалдан сұрапты
- 3) шалға айтыпты
- 4) шалға қарапты

2. Түсіріліп берілген сөйлемді табыңыздар.

«Балалар шалға: – Ата, асқа түс! – дейді.

Шал үйге кіріп бара жатып:

– Шырақтарым! ..., – дейді».

- 1) «Піс, қазаным, піс!» демендер
- 2) Қазан еш нәрсе пісірмейді
- 3) Ұрып жүр, ұрып жүр
- 4) Балалар тоқпаққа жалынады

3. Шалды байлыққа жеткізген қай зат?

- 1) «Піс қазан»
- 2) «Құс есек»
- 3) «Ұр тоқпақ»
- 4) «Асық» ойыны

МИФТИК ӘНГІМЕЛЕР

Миф – көне аңыз, әнгіме; тарихи-мәдени сананың ерекше күйі. Ежелгі мифтер мен аңыздар алғашқы адамдар тіршілігінің маңызды бөлігі болып, олардың рәміздік (символдық) мазмұны арқылы адам қоршаған ортаны игеріп, жете түсінді. Мұнда поэзия мен алғашқы білімнің, дін мен әдептің, өнер мен өмірлік тәжірибенің ерекше бірлігі орын алды.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

1. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Аспан денелерін қазақша атай аласыздар ма?
- Суретті қараңыздар. Суретші Ай мен Күнді қалай суреттеген?
- Көркем шығармаларда Ай мұңды, қайғылы кейіпте, ал Күн шұғылалы, нұрлы кейіпте беріледі. Себебі неде деп ойлайсыздар?

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. ОҚИМЫЗ

2. *Әңгімені тыңдаңыздар. Мәнерлеп оқыңыздар.*

АЙ МЕН КҮН

Жер жаһанды жаратқан ай мен күн – бір-біріне қосыла алмаған ғашық-машықтар, ай – ару, күн – күйеу екен. Жер мен көк жаралып қараңғы мен жарық, күндіз бен түн айрыларда алдымен күн туып, күндізді *иемденіпті* де, артынан ай туып, түнге қалыпты.

Күндіз бен түн бірін-бірі *қуалап* көше береді, олардың өмір бойы өріс-қонысы айқаспайды. Соның үшін бұл екі ғашық бір-біріне ынтық болып, қанша іздесе де кездесе алмайды. Бірақ бұлар әсте үміт үзбейді. Жарық жүздерінен *шұғыла шашып* күлімдейді.

Кейде қатты қайғырып, қабағынан қар жауады. Күннің көзін, айдың жүзін қаптаған қара бұлт – олардың қайғы-мұңы, жауған жаңбыр – олардың сағынышынан саулаған көз жасы.

Ғашықтықтың *сүйініш-күйініші*, әсіресе ай аруға қатты батады. Ол ай сайын үмітпен толып, қайғымен солып отырады. Күн көкसेген күдермен күн санап көркейген ай ару он бесінде толықсып, шығыстан шықса, батқан күннің сөніп бара жатқан шапағын көреді. Ал ертеңіне таң ата кеше кеште ай шыққан жерге күн күйеу келеді. Бірақ айдың ауылы әлдеқашан алысқа көшкен. Сөйтіп, арман мен сағыныш, үміт пен өкініш, күндіз бен түн құйрық тістесіп, айнала береді, айнала береді... Соныменен сарғайған ай ару қар-

иемдену – өзінің меншігі ретінде рәсімдеп алу
қуалау – бір нәрсенің артынан тездетіп жедел жету, ізіне түсу
шұғыла шашу – нұрын шашу, сәуле төгу
сүйініш – бір нәрсе жайында марқайып қуанған нәзік сезім, ризалық
күйініш – қайғы-қасырет, мұң-шер

мақтай иіледі. Тіпті, оның жарқын жүзіне әжім жолағы да түскен. ... Қызды әуелі Күн алған екен дейді. Сонда Ай оған жалынып: «Сен аспанда күндіз жарықта жүресің. Ал мен түнде жалғызбын, кейде қорқамын. Осы қызды маған қишы», – деп сұраған екен дейді. Ақырында мейірімді Күн қызды Айға беріпті. Ол қызды аспанға алып кеткен екен дейді.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

3. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Мәтін мазмұнын түсіндіңіздер ме? Не жөнінде айтылған?
 - а) Ай мен Күн бір-біріне қосыла алмаған ғашықтар туралы ма?
 - ә) Табиғат тамашасы туралы ма?
 - б) Күн мен Айдың арманы мен сағынышы, үміті мен өкініші жөніндегі әңгіме ме?

- Төменде берілген сөздердің мағынасын бір-біріңізге түсіндіріп көріңіздер:

Күн мен Ай

- үміт ↔ *жарқын жүзді, күлімдеу*
- өкініш ↔ *қайғысы, көз жасы*
- арман ↔ *ғашығына жету, ойы орындалуы*
- сағыныш ↔ *бір-бірін іздеу, көргісі келу*

■ ЖАЗАМЫЗ

Көп нүктелердің орнына қажетті сұрақтарды қойыңыздар. Сұрақтарға жауап жазыңыздар.

Неге? Не үшін?

- ... күндіз бен түн бір-бірін қуалап көше береді?
- ... олардың өріс-қонысы айқаспайды?
- ... ай ару қармақтай иіледі?
- ... оның жарқын жүзіне әжім жолағы түскен?

Сөздердің синонимдік қатарын жазыңыздар.

- сүйіну,,
- өкіну,,
- үміт,
- арман,

■ **ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!**

1. Қажетті сөздер мен сөз тіркестерін қойып жазыңыздар.

Күндіз бен түн бірін-бірі қуалап көше береді, олардың өмір бойы _____ айқаспайды. Соның үшін бұл екі ғашық бір-біріне ынтық болып, қанша іздесе де _____.

1) көші-қоны	1) кездесуге үмітті
2) ынтық-зары	2) кездесе алмайды
3) өріс-қонысы	3) кездескісі келеді
4) қайғы-мұңы	4) кездесуге уәде береді

2. Сәйкестендіріңіздер.

1) сүйініш	а) мұң
2) ынтық	ә) зар
3) қайғы	б) күйініш
4) ғашық	в) машық

3. «Миф» сөзінің мағынасын табыңыздар.

- 1) ойдан шығарылған қиял ертегі
- 2) жалған әңгіме
- 3) батырлар туралы ертегі-аңыз
- 4) қиял-аңыз нысаны

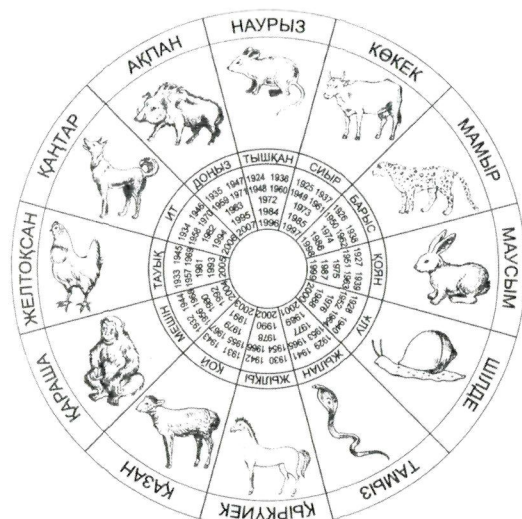
МИФТИК ӘНГІМЕЛЕР

Миф – ежелгі дүниенің шығуы, табиғат құбылыстары, батырлар туралы ертегі-аңыз. Адам баласының табиғат күштерімен күресін көрсететін әңгіме-ертегілерді миф деп атайды екен.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

1. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Суреттерді қараңыздар. Сурет бойынша жыл аттарын айтып шығыңыздар.

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. ОҚИМЫЗ

2. *Әңгімені тыңдаңыздар. Мәнерлеп оқыңыздар.*

ЖЫЛ БАСЫ

Қазақтың есептерінде жылдан үлкен *мүшел* дегендер бар. Мүшел – он екі жыл болады. Сол жылдардың аттары әр хайуанның аттарына ұқсайды. Мысалы, әуелі жыл мүшелде – тышқан, екінші – сиыр, онан соң – барыс, қоян, ұлу, жылан, жылқы, қой, мешін, тауық, ит һәм доңыз. Сол жылдарды білетін қазақтарға кісінің қай жылда туылғанын айтса, адамның жасын тауып бере алады. Бұрынғыдан қалған сөздер бойынша сол хайуандар жыл ағасы болуға таласыпты. Сонда жылқы айтыпты: «Мен адам үстіме мінсе, алысын жақын етемін, менің күшім болса көреді, сүтім болса ішеді, қылыма шейін арқан, жіп еседі, адамға менен пайдалы мал жоқ, жыл ағасы мен боламын», – дейді. Түйе айтты: «Сен адамның жұмысын қыласың, арпа, сұлы, шөп асайсың, тамағың үшін **құл болдың**. Міне, мен сен көтере алмайтын ауырды көтеріп неше айлық алыс жолдарға барамын. Аш болдым деп арпа, сұлы сұрамаймын, көде болса көде, жусан болса жусан, не кез келсе, соны

мүшел – ескіше жыл қайтару есебі бойынша, адам жасының әрбір 12 жылдан кейінгі мөлшер-шамасы: 13, 25, 37, 49 т.б.

құл болу – еркінен айырылып, тәуелді болу

куіз – қойдың күзем жүнінен тығыз етіп басылған, үй тұрмысында пайдаланылатын бұйым

корек етіп, табылса су ішіп, табылмаса *шөлде* де жолға жүре беремін. Жыл басы болу маған лайық», – дейді. Сиыр айтты: «Адам егін ексе, меніменен егеді, сүтімді ішеді, құрт-май істейді», – дейді. Қой айтады: «Мен болмасам, қазақ үйін немен жабар еді? Жүнімді алып *киіз* істейді, жабағымменен киім тігеді, арқан-жіп істейді, сүтімнен құрт-май алады», – деді. Ит айтты: «Мен болмасам сендердің көбінді не ұрлап, не қасқыр жеп тауысар еді. Сендердің баршаларыңның мен – бақташыңмын, дұшпан көрінсе үріп, аба-лап иеме хабар беремін», – деді. Тауық айтты: «Мен болмасам, кісі ерте тұрып жұмысына бармай ұйықтап қалар еді. Мен таңертең тұрып шақырып, хабар айтамын «таң атты», – деп. Көп отырса, «жұмысыңнан қаларсың, жатар уақыт болды» деп, түн ортасында шақырамын, кеш болса, тағы шақырамын, «мезгіл болды» деп, – дейді. Тышқан не айтарын білмей тұрады да, бір *құлық ойлап*, жиылған көпке айтты: «Бұл таласқанмен еш нәрсе өнбес, күнді қарап тұралық та, кім бірінші көрсе, сол жыл басы болсын», – дейді. Өзгелері қарап тұрғанда, түйе өзінің биіктігіне сеніп, «менен бұрын кім көреді?» деп, тышқанның сөзін қостап, бәрі де қарасып тұрды. Біраздан соң тышқан жорғалап түйенің үстіне шығып, *өркешінің* басына мінді де отырды. Мұнан соң күнді бәрінен бұрын тышқан көріп, хабар беріп, жыл басы болған. «Түйе бойына сеніп, құр қалды», – деген сөз осыдан қалған екен.

құлық ойлау – айла, тәсіл ойлау

өркеш – түйенің жота майы

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

3. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Мәтінді тағы да қайталап оқыңыздар. Мәтіндегі хайуандар арасындағы сұхбатқа назар аударыңыздар. Егер мен болмасам, мәндегі сөйлемді пайдаланып, хайуандар рөлінде сұхбаттасуыңыздар.
- Мұндай мифтік әңгіме сіздердің ауыз әдебиеттеріңізде кездесе ме? Сіздердің жыл санау есептеріңіз немен байланысты айтылады? Әңгімелеп беріңіздер.
- Астрологиялық жұлдызнама бойынша өзіңіздің қай жылы туғаныңызды анықтаңыз.

■ ЖАЗАМЫЗ

- «Түйе бойына сеніп, құр қалды» тақырыбына әңгіме жазыңыздар.

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. Қажетті сөздер мен сөз тіркестерін қойып жазыңыздар.

_____ – он екі жыл болады. Сол жылдардың аттары әр _____ ұқсайды.

1) жыл	1) жыртқыштардың аттарына
2) мүшел	2) хайуанның аттарына
3) жыл мүшел	3) құстың аттарына
4) жылдан үлкен мүшел	4) аңдардың аттарына

2. Сәйкестендіріңіздер.

1) жыл басы	а) барыс
2) екінші	ә) қоян
3) үшінші	б) тышқан
4) төртінші	в) ыр
5) бесінші	г) жылан
6) алтыншы	ғ) жылқы
7) жетінші	д) қой
8) сегізінші	е) ұлу
9) тоғызыншы	ж) мешін
10) оныншы	з) тауық
11) он бірінші	и) доңыз
12) он екінші	к) ит

3. «Мүшел жас» сөзінің мағынасын табыңыздар.

- 1) Әрбір 12 жылдан кейінгі жас
- 2) Әрбір 12 жылдың арасында
- 3) Әрбір 12 жылың алдында
- 4) Әрбір 12 жылдың басында

ШЕШЕНДІК СӨЗ

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. ОҚИМЫЗ

1. Мәтінді тыңдаңыздар және мәнерлеп оқыңыздар.

Дүниеде не тәтті?

Бір күні Жиренше *шешен* жолда келе жатып, алдымен қарсы кездескен бір балаға:

– Дүниеде бәрінен не тәтті, балам? – деп сұрайды.

Сонда бала:

– Бал тәтті, – деген екен.

– Ал жұмсақта не жұмсақ?

– *Мамық* жұмсақ.

– Қаттыда не қатты?

– Тас қатты.

Бұл баланың жауабын тыңдап тұрған екінші бала: «Осы сұрақтарыңызға мен жауап беріп көрейін, рұқсат етіңіз», – деп өтінеді.

– Ал айта ғой, балам, не тәтті? – дейді Жиренше шешен.

– Ананың сүті, – деп жауап беріпті бала.

– Не жұмсақ?

– Ананың қолы.

– Ал енді не қатты?

– Атаның жүрегі, – деген екен.

Шешен екінші баланың жауабына риза болыпты. Ризалықпен балаға батасын беріпті.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

2. Сұрақтарға жауап беріңіздер

- Жиренше шешен кім?
- Баланың ақылдылығын қалай байқадыңыздар?
- Дүниеде не тәтті екен?

3. Мәтінді рөлдерге бөліп оқып, шешен мен бала рөлінде қойылым ұйымдастырыңыздар.

■ ЖАЗАМЫЗ

4. Мәтін мазмұнын бес-алты сөйлеммен жазыңыздар.

шешен – тілмар, тапқыр

мамық – құстың үлпілдеген жұмсақ жүні

■ **ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!**

1. Қажетті сөзді қойып жазыңыздар.

«Дүниеде бәрінен не тәтті?» – дейді Жиренше шешен.

–, – деп жауап беріпті бала

- 1) Ананың жүрегі
- 2) Ананың сүті
- 3) Ананың алақаны
- 4) Ананың сөзі

2. Сәйкестендіріңіздер.

1) Жиренше	а) сүті
2) ананың	ә) болу
3) баланың	б) шешен
4) риза	в) жауабы

3. Антонимдерді табыңыздар.

1) тәтті	а) қатты
2) жұмсақ	ә) сұрақ
3) жауап	б) ащы

ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ТЫЙЫМДАРЫ

Қазақ халқының тәрбие құралдарының бірі – тыйым сөздер. Бұл сөздер жас жеткіншектерді жаман әдет, теріс мінездерден сақтандырып отырған.

1. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- «Тыйым» деген сөздің мағынасын білесіз бе?
- Үлкен кісілердің айтқан тыйым сөздері естеріңізде бар ма?
- Қандай тыйымдарды білесіздер?

■ ТЫҢДАЙМЫЗ.

2. *Тыйым сөздерді тыңдаңыздар.*

- *Алақ-жұлақ етіп* жүрме.
- *Аузына ерік берме.*
- *Аузыңды керме.*
- Аяғыңның басына қарап жүрме.
- Аяғыңды көтерме.
- *Басыңды салбыратып* отырма.
- *Басыңды шайқама.*
- *Беталды* күлме.
- *Жалған сөз* айтпа.
- Жаман сөйлеме.
- Жуған қолыңды *сілікпе.*

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

3. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Бас, қол, аяққа қатысты қандай тыйымдар айтылады?
- «Жалған сөйлеу» дегенді басқаша қалай айтасыздар?

4. *Мәтіннің мазмұнына сәйкес келетін сөйлемге (+), мазмұнға сәйкес келмейтін сөйлемге (-) белгісін қойыңыздар.*

Адам	Мазмұнға сәйкес келеді (+)	Мазмұнға сәйкес келмейді (-)
1. Алақ-жұлақ етпе. 2. Аузына келгенді айтпа. 3. Аяғыңның басына қарап жүр. 4. Басыңды салбыратып отыр. 5. Басыңды шайқама. 6. Жалған сөйле. 7. Жаман сөз айтпа.		

алақ-жұлақ ету – жалтаң-жұлтан қарау
ерік бермеу – бостан-босқа сөйлемеу, аузына берік болу
аузыңды керме – аузына қолын салып, ерсілі-қарсылы қозғалту
басын салбырату – төмен қарап отыру
басын шайқау – ерсілі-қарсылы басын қозғалту
беталды – бостан-босқа
жалған сөз – шын емес, алдамшы, өтірік
сілікпеу – су болған қолды сілкітіп, суын жан-жаққа шашыратпау

■ ОҚИМЫЗ

5. Үзіндіні мәнерлеп оқыңыздар.

саусағын шошайту – саусақпен бір нәрсені шұқып көрсету

ақ – мал сүтінен дайындалатын тамақ

ас қайыру – тағамды жеп болып, бата беру
бейуақта – мезгілсіз, уақытсыз. 2. кешкі апақ-сапақ кез

бесік – жас нәрестеге арналып жасалған, тербелмелі ағаш төсек
босаға – есіктің екі жақтауы

нан ұнтағы – наның қиқымы

төр – үй ішіндегі ең құрметті орын, босағаға қарама-қарсы жоғарғы жағы
жолын кеспеу – кішілікпен ізет көрсету

- Адамға *саусағыңды шошайтпа*.
- Адамға түкірме.
- *Ақты* төкпе.
- *Ас қайырмай*, дастарқаннан тұрма.
- Әдепсіз болма. Бас киімді баспа.
- *Бейуақта* ұйықтама.
- *Бесікті* теппе.
- *Босағаны* керме.
- Дастарқанды аттама.
- Есікті теппе.

- Қызға ер баланы тебуге болмайды.
- Қыз баланы босағаға отырғызба.
- Нанды баспа.
- Нанды жерге тастама.
- Нанды лақтырма.
- Нанмен ойнама.
- *Нанның ұнтағын* тастама.

- Таңғы асты тастама.
- Таңдайынды қақпа.
- Түнде шаш алма.
- Үлкенге қарсы келме.
- Үлкенге «сен» деме.
- Үлкеннен бұрын *төрге* шықпа.
- Үлкен кісінің *жолын кесіп* өтпе.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

6. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- «Ақты төкпе» дегенді қалай түсінесіздер?
- «Бас киімді баспа» дегенді қалай түсінесіздер?
- Бесікті, есікті тебуге болмайды. Неге?
- Нанға байланысты тыйым сөздерді оқып, мағынасын түсіндіріңіздер.
- Әдептілікке байланысты айтылатын тыйым сөздерді табыңыздар.

■ ЖАЗАМЫЗ

7. Қажетті сөздерді жазыңыздар.

1. Аяқты.....	а) керме
2. Бесікті.....	ә) шаш алма
3. Босағаны.....	б) баспа
4. Дастарқанды.....	в) төкпе
5. Нанды.....	г) тастама
6. Түнде.....	ғ) қақпа
7. Таңдайыңды.....	д) теппе
8. Таңғы асты.....	е) аттама
9. Бейуақта.....	ж) ұйықтама

■ ОҚИМЫЗ

8. Үзіндіні мәнерлеп оқыңыздар.

- Айды қолыңмен көрсетпе.
- Аққуды атпа.
- Ақ төгілген жерді баспа.
- Дәуітке тиіспе.
- Жалғыз ағашты кеспе.
- Жерошақты аттама.
- Жолға тұз алып шықпа.
- Жұлдыз санама.

- Ит баласын үйде ұстама.
- Көп шөпті жұлма.
- Қарлығаштың ұясын бұзба.
- Құдыққа түкірме.
- Құстың ұясын бұзба.
- Малды теппе.
- Отқа түкірме.
- Өрмекшіні өлтірме.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

9. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Жалғыз ағашты неге кесуге болмайды?
- Жұлдызды неге санамайды?
- Неге «отқа түкірме» дейді?
- Құстарға байланысты айтылған тыйым сөздерді оқып, айтыңыздар.

10. Өздеріңіз білетін тыйым сөздер туралы айтып беріңіздер.

аққу – мойны ұзын, ақ қауырсынды үлкен ақ құс

дәуіт – алдыңғы екі аяғы ұзын үлкен шегіртке тәріздес жәндік
жерошақ – қазан асу үшін жерден қазып, от жағатын шұңқыр ошақ

көк шөп – өсімдік атаулы

қарлығаш – қанаттары ұзын айыр құйрықты, кішкене ала құс

өрмекші – тор құрып, шыбын-шіркейді аулап қоректенетін буын-аяқты жәндік

■ ЖАЗАМЫЗ

11. Мәтінде берілген тыйым сөздерді пайдалана отырып, адамға қатысты тыйым сөздерді жазыңыздар.

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. Қажетті сөздерді жазыңыздар.

1. Аққуды _____.

- 1) санама
- 2) атпа
- 3) баспа

2. Көк шөпті _____.

- 1) жұлма
- 2) ұйықтама
- 4) тістеме

3. Қарлығаштың ұясын _____.

- 1) тиіспе
- 2) түсірме
- 3) бұзба

2. Қай сөз тіркесі түсірілгенін табыңыздар.

1. Қызға _____ болмайды.

- 1) ер баланы тебуге
- 2) босағаға отырғызуға
- 3) жерді баспауға
- 4) асты тастамауға

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕР

Отан. Достық. Тәрбие

Мақал-мәтелдер – фольклордың жанрлық түрі. Халықтың өмірлік тәжірибесінен алынған ой түйіні. Мақал-мәтел көлемі жағынан шағын, мағынасы терең болады. Мақал-мәтелдер сөздің көркін келтіреді.

Мақал-мәтелдің тақырыбы әр алуан.

1. Адам және оның қасиеттері туралы.
2. Еңбек туралы.
3. Өнер-білім туралы.
4. Батырлық-ерлік туралы.
5. Тәлім-тәрбие туралы.
6. Ынтымақ-бірлік туралы.
7. Үй іші-отбасы туралы.
8. Жақсылық, жамандық, достық, қастық туралы.
9. Тіл өнері туралы.

■ ОҚИМЫЗ

1. *Мақалды оқыңыздар.*
 - Кісі елінде *сұлтан* болғанша,
Өз елінде *ұлтан* бол.
 - Халықтың *ортақ үйі* – Отан.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

2. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*
 - Сіздер өзге елде болдыңыздар ма? Қай елдерде болдыңыз?
 - Өз еліңізге деген сағыныш сезімі қандай болуы мүмкін?
 - «Халықтың ортақ үйі» дегенді қалай түсінесіздер?
3. *Берілген мақал-мәтелдерді өз сөздеріңізмен айтып беріңіздер.*

■ ОҚИМЫЗ

4. *Мына мақал-мәтелдерді оқыңыздар, тақырыбын анықтаңыздар.*
 - Туған жердің күні де ыстық,
Түні де ыстық.
 - Өз елім – өлең төсегім.
 - Сағынған елін аңсайды,

сұлтан – Шығыс елдеріндегі жергілікті билеушілердің лауазымы
ұлтан – аяқкиімнің табанына салатын қалың, қатты зат
ортақ үй – баршаға бірдей, көпшілікке тән

Сарала қаз көлін аңсайды.

- Ел іші – алтын бесік.

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. СӨЙЛЕЙМІЗ

5. Мақал-мәтелдерді тыңдаңыздар, мағынасын түсіндіріңіздер.

- Досы көпті жау алмайды,
Ақылы көпті дау алмайды.
- Жолдасы көптің, қолдасы көп,
Жақсы дос үшін жан пида.
- Жақсы дос пайдасын тигізбесе де,
зиянын тигізбейді.
- Жаман дос алдыңды орап, жүргізбейді.
- Айырылар дос, аяулыңды сұрайды.
- Дос сыртыңнан мақтар,
Дұшпан көзіңе мақтар.

6. Мақал-мәтелдің негізгі ойын анықтаңыздар.

- Есептескен дос болмас.

■ ЖАЗАМЫЗ

7. Берілген сызбаны толықтырыңыздар.

Отан тақырыбындағы мақал-мәтелдер	Достық тақырыбындағы мақал-мәтелдер
1. _____	1. _____
2. _____	2. _____
3. _____	3. _____
4. _____	4. _____
5. _____	5. _____

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

8. Мақал-мәтелдегі асты сызылған сөздердің мағынасын өз сөздеріңізбен түсіндіріңіздер.

- Әдептілік белгісі – иіліп сәлем бергені.
- Әдепті бала – арлы бала,
Әдепсіз бала – сорлы бала.

9. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Тәрбие дегеніміз не?
- Адамның тәрбиелілігі неден көрінеді?
- Әдептіліктің белгісі неде?
- «Арлы бала» деген тіркесті қалай түсінесіздер?
- Сіздің ойыңызша әдепсіздікке нелер жатады?

дау – талас-тартыс,

айтыс – тартыс

жан пида – жанын

қию

пайда – көмек, жәрдем

зиян – залал, кесір

алдын орау – асып

түсіп, басым болуы

әдептілік белгісі –

сыпайылық, ізеттілік,

тәртіптілік

арлы бала – арын

сақтағыш, ұяты бар

бала

сорлы бала – арсыз,

ұятсыз

■ ОҚИМЫЗ.

10. Мына мақал-мәтелдерлі оқыңыздар, тақырыбын анықтаңыздар.

- «Сіз» деген – әдеп,
«Біз» деген – көмек.
- Балапан ұяда не көрсе,
Ұшқанда соны алады.
- Ұлға отыз үйден тыю,
Қызға қырық үйден тыю.
- Атпаз көрген ат таныр,
Ұстаз көрген хат таныр.

ұяда не көрсе – қандай тәрбие алса, қалай тәрбиеленсе
ұстаз көру – тәлім-тәрбие, білім алу
хат тану – сауатын ашу, жаза білу

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

11. Берілген мақал-мәтелдің негізгі ойын өз сөздеріңізбен айтып беріңіздер.

12. Бағананы толтырыңыздар.

Мақал-мәтелдер		
Отбасы тақырыбы	Достық тақырыбы	Тәрбие тақырыбы
_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____

13. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- «Сіз» деген – әдеп, «Біз» деген – көмек мақалының мағынасын қалай түсінесіздер?
- «Хат таныту» деген тіркесті қалай түсінесіз?
- Сіздің ойыңызша, тәрбиелі адам қандай болуы керек?

■ ЖАЗАМЫЗ

14. «Мақал-мәтелдер әлемінде» тақырыбы бойынша кестеде берілген мақалдарды пайдаланып, шағын әңгіме жазыңыздар.

Мақал-мәтелдер әлемінде	
1. Отан – отбасынан басталады.	_____
2. Достықтың құдіреті.	_____
3. Тәрбие көзі.	_____

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. Сөйлем мағынасына сәйкес келетін мақал-мәтел нұсқасын жазыңыздар.

Менің еліме қайта оралуымның себебі « _____ » мақалымен түсіндіріледі.

- 1) Отан – оттан да ыстық.
- 2) Еңбек етсең – емерсің.

2. Шетелде оқып жатқан үлкен ағама әкем әр кез « _____ », – деп айтады.

- 1) Кісі елінде сұлтан болғанша,
Өз елінде ұлтан бол.
- 2) Адам деген ардақты ат.

3. Әкемнің сөзіне үлкен ағам « _____ », – деп жауап береді.

- 1) Кім еңбек етсе, сол тоқ.
- 2) Өз елімнің басы болмасам да,
Сайының тасы болайын.

ҚАЗАҚТЫҢ БАТА СӨЗДЕРІ

Қазақ халқының *баталары* – алыс жолға аттанарда, болашақ уақытта үлкен істерді бастарда, тойларда, *жақсылық* істер орындағанда сыйлы үлкен кісілер беретін *ақ тілек* сөздер.

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. ОҚИМЫЗ

1. *Бата сөздерді тыңдаңыздар. Мәнерлеп оқыңыздар.*

Бір үйдің баласы болма,
Көп үйдің *санасы* бол.
Бір елдің баласы болма,
Бар елдің *данасы* бол!
Бір топтың *жағасы* болма,
Көп қолдың ағасы бол!

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

2. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Бата сөздерінде «баласы болма, санасы бол» деп неге айтылған?
- Бұл ойды қалай түсінесіз?

3. *Салыстырыңыздар.*

Бір үй – көп үй
Бір ел – бар ел
Бір топ – көп қол

■ ОҚИМЫЗ

4. *Берілген үзіндіні мәнерлеп оқыңыздар.*

Ақты ақ деп *бағала*.
Қараны қара деп қарала.
Өзегің талса, өзен бойын жағала,
Басыңа не түссе, көпшілікті *сағала*.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

5. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- «Ақты ақ», «қараны қара» деген тіркестерді қалай түсінесіз?
- Адам қандай жағдайда көпшіліктің көмегін керек қылады?

сана – биік ақыл-ой
дана – білгіш, ақылды
адам
жаға – ауысп. қамқор-
шы аға
көп қол – көп әскер

бағала – құрметте
өзегі талу – қарны
ашу
сағала – жақын жүр
басқа іс түсу – қиын-
шылыққа кез болу

■ ОҚИМЫЗ

6. Берілген үзіндіні мәнерлеп оқыңыздар.

Өзіңе-өзің кәміл бол,

Халыққа әділ бол.

Жауыңа қатал бол,

Досыңа адал бол.

кәміл – рас,
әділ – шындықты
жақтаушы
қатал – мейірімсіз
адал – шыншыл

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

7. Сұраққа жауап беріңіздер.

- Әділдік деген не? Өз ойларыңызды айтыңыздар.

8. Бата сөздерді тағы бір рет оқып шығыңыздар.

9. Берілген үлгі бойынша өздеріңіз бата құрыңыздар.

_____ болма,

_____ бол!

_____ болма,

_____ бол!

10. Бата сөздерді жаттап алыңыздар.

■ ЖАЗАМЫЗ

11. Көп нүктенің орнына мәтіннен қажетті сөздерді тауып жазыңыздар.

Бір үйдің _____ болма,

Бар елдің _____ бол!

Бір _____ жағасы болма,

Көп _____ ағасы бол!

Ақты _____ деп бағала.

Қараны қара деп _____ .

_____ талса, өзен бойын жағала

_____ не түссе, көпшілікті сағала.

Өзіңе-өзің _____ бол,

_____ әділ бол.

_____ қатал бол,

Досыңа _____ бол.

сәбиі, баласы

көршісі, данасы

адамның, топтың

жүректің, қолдың

сары, ақ

арала, қарала

көзің, өзегің

басыңа, шашыңа

жақсы, кәміл

кітабыңа, халыққа

ауа райына, жауыңа

адал, қатал

12. Төменде берілген батаны жаттап алыңыздар.

«Дастарқандарыңа береке берсін!»

Дастарқандарыңа береке берсін,
Бастарыңа мереке берсін.
Астарыңа адалдық берсін,
Бастарыңа амандық берсін.
Дендеріңе саулық берсін.
Дастарқандарыңнан дәм кетпесін,
Көңіліңнен сән кетпесін.
Ұрпақ, ұлыс аман болып,
Өміріңнен мән кетпесін.
Жақсыменен жанасып жүр,
Жарлыға қарасып жүр.
Шалқудың шамасын біл,
Ақ-қараның арасын біл!

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. Сөйлемдегі көп нүктенің орнына қажетті сөзді қойып, жазыңыздар.

«Бір елдің баласы болма, бар елдің _____ бол».

- 1) баласы
- 2) жағасы
- 3) данасы
- 4) сағасы

2. Берілген үзіндіні толықтырыңыздар.

Ақты ақ деп бағала.

Өзегің талса, өзен бойын жағала,
Басыңа не түссе, көпшілікті сағала.

- 1) Досыңа адал бол.
- 2) Қараны қара деп қарала.
- 3) Көп үйдің санасы бол.
- 4) Бар елдің данасы бол.

3. Бата сөздерінде «жау мен досқа» қатысты қандай өсиет сөздер айтылады?

- 1) қатал бол, адал бол
- 2) бай бол, бақытты бол
- 3) кәміл бол, әділ бол
- 4) жақсы бол, үлкен бол

ҚОЖАНАСЫРДЫҢ ОЛЖАСЫ

Аңыз әңгімелер - халық ауыз әдебиетінің жанры. Оқиғасы шындық өмірден алынғанымен, ауызша айтылып таралғандықтан, фольклорлық сапалармен толыққан көркем шығарма. Аңыз әңгімелер тарихта болған белгілі бір адамдардың атына, іс-әрекетіне байланысты туады. Мұндай адамдардың ел үшін еткен еңбегі, қамқорлығы, халық намысын қорғауы, сол жолда жасаған игілікті іс-әрекеттері ел аузында аңыз әңгімеге айналып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткен.

1. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Қожанасыр кім? Ол жайлы қандай аңыз әңгіме білесіздер?
- «Қожанасыр олжасы» деген тақырыпқа назар аударыңыздар. Сіз қалай ойлайсыз? Аңыз не туралы болуы мүмкін?

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. ОҚИМЫЗ

2. Мәтіннің берілген бөлігін тыңдаңыздар, мәнерлеп оқыңыздар.

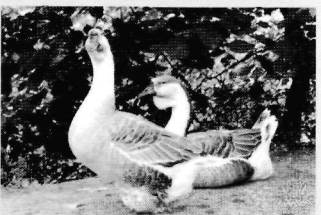
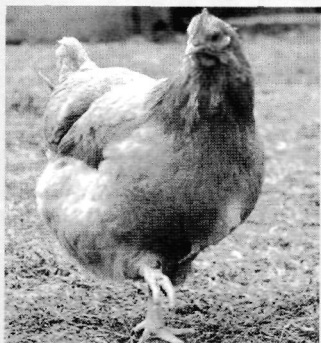
Бір күні Қожанасыр келе жатса, тауықтың жұмыртқасы жатыр екен. Олжалы болғанына қуанып, жұмыртқаны қолына алды да, отыра кетіп қиялдай бастайды.

«Бүгін жолым болатын күн екен. Мынаны үйге апарып, суға пісіріп жеймін. Жоқ, жемеймін. Одан да балапан бастырып шығарайын. Сол балапанды қораз болғанша өсірейін. Қоразды асып жесем, бір тоймаймын ба?!» Буы бұрқыраған қораз еті елестеп, ернін жалап қояды.

Іле – шала әлгі ойынан қайтып:

«Жоқ, қораз аз болар, одан да оны бір семіз қазға айырбастайын. Қалай дегенмен қаз үлкенірек құс қой, бір-екі рет тойып жеуге жарайды. Шынымды айтсам, қазды бір арық қозыға айырбастасам жаман болмас еді. Арық қозыны күзге дейін семіртіп тоқты болғанда сойса, семіз, тоқтының етін былқытып асса!» – деп тамсанады.

«Ақыр соятын болған соң, арық қозымен сонша әуре болып керегі не?» Одан да оны бірден қошқарға айырбастайын. Әрине, менің кішкентай қозыма кім қошқарын айырбастай қояр дейсің. Мен оларға қозының ертең-ақ саулық болып, жылына төл беретінін айтсам... Қошқардың аты қошқар. Өсім жоқ. Сөйдесем, кез келгені бойдақ малын қозыма бермей ме?! Ой, сонда бір қуырдаққа тойсам!» – деп тағы бір қояды.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

3. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Қожанасыр не тауып алады?
- Қожанасырдың қиялы қандай?
- Әуелі жұмыртқаны не істемекші болады? Одан соң неге айырбастағысы келді?

■ ЖАЗАМЫЗ

4. *Үзіндіні толықтырыңыздар.*

Бір күні _____ келе жатса, _____-тың _____-сы жатыр екен. Ол жолы болғанына қуанып, _____-ны қолына алды да, отыра кетіп қиялдай бастайды.

«Мынаны үйге апарып, суға пісіріп _____. Жок, жемеймін. Одан да _____ бастырып шығарайын. Сол _____-ды қораз болғанша өсірейін. _____-ды асып жесем бір тоймаймын ба?!»

5. *Мағыналас сөздерді табыңыздар:*

Қиялдау, _____

Ашулану, _____

Жалбарыну, _____

■ ОҚИМЫЗ

6. *Мәтіннің бөлігін оқыңыздар.*

Қазанда шұрқылдап қуырдақ қуырылып жатқанда Қожанасыр: «Сонда қошқардың қалған етін қалай іс қылмақпын? Мына шыжып тұрған күнде қолма-қол сасып кетпей ме?! Жо-о-о-қ. Мен одан да қошқарды бір өте арық жаман атқа айырбастайын. Әйтеуір ат деген аты бар ғой! Қашанғы жаяу жүре берем?» – деп, тіпті ашулана бастайды.

Қожанасыр қиялмен қойын атқа айырбастап болып, екі қолын жайып жіберіп, осыншама рахымы түскен Аллаға жалбарына бастайды.

– Уа, жаратушы бір Алла! Түкке тұрмайтын тауық жұмыртқасына кездестіріп, соны күдіретіңмен бәйге атқа айналдырғаныңа мың да бір рақмет! – дейді бар дауысымен. Содан...

... Содан қолын көкке соза бергенде жұмыртқа жерге түсіп кетіп, жарылады да қалады.

Қожанасыр қиялына қанат бітірген олжасының неге айналғанын көргенде іші удай ашиды. Содан амалы таусылып, желкесін қасып сәл тұрады да, жөніне кете барады.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

7. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Қожанасырдың қиялы қалайша дамиды? Ең соңында не болды?
- Қожанасырдың қиялын басқаша дамытуға бола ма? Қалай ойлайсыздар?
- Ертегі оқиғасынан қандай ой түюге болады?

8. *Қожанасырдың ойын аңыз әңгіме мазмұны бойынша ретімен орналастырыңыздар:*

Балапан бастырып шығару	(1)
Қозыға айырбастау	(2)
Қошқарға айырбастау	(3)
Жұмыртқа тауып алу	(4)
Қазға айырбастау	(5)
Атқа айырбастау	(6)

■ ЖАЗАМЫЗ

9. *Үзіндіні толықтырыңыздар.*

Қожанасыр _____ қойын атқа айырбастап болып, екі қолын жайып жіберіп, осыншама _____ түскен Аллаға жалбарына бастайды.

– Уа, жаратушы бір Алла! Түкке тұрмайтын тауық жұмыртқасына кездестіріп, соны _____ бәйге атқа айналдырғаныңа мың да бір рақмет! – дейді бар дауысымен. Содан...

... Содан қолын көкке соза бергенде _____ жерге түсіп кетіп, жарылады да қалады.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

10. *«Қиялдап көрейік» тақырыбы бойынша әңгімелесіңіздер.*

1. Мен Президент болсам ...
2. Мен ғалым болсам ...
3. Мен ақын болсам ...

11. *Берілген сөздерді пайдаланып, сөйлемдер құрыңыздар.*

Қожанасыр, тауық, жұмыртқа, балапан, қораз, қаз, қозы, тоқты, қошқар, ат, ет, олжа.

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. Қажетті сөзді қойып жазыңыздар.

Бір күні Қожанасыр келе жатса, тауықтың жұмыртқасы жатыр екен. Олжалы болғанына қуанып, _____ қолына алды да, отыра кетіп қиялдай бастайды.

- 1) қоразды
- 2) тауықты
- 3) жұмыртқаны
- 4) құсты

2. Сәйкестендіріңіздер.

1) тауықтың	а) тою
2) арық	ә) қаз
3) қуырдаққа	б) жұмыртқасы
4) семіз	в) қазы

3. Антонимді сәйкестендіріңіздер.

1) үлкен	а) бүгін
2) семіз	ә) кіші
3) ертең	б) тауық
4) қораз	в) арық

БАТЫРЛАР ЖЫРЫ

Батырлар жыры – қазақ халқының қаһармандық эпосы. Қазақ халық ауыз әдебиетінде «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр» сияқты тамаша жырлар өте көп.

Жырдағы басты тұлға – Алпамыс. Ол – елдің тыныштығын, бірлігін сақтау үшін күрескен батыр.

1. *Тақырыпты оқыңыздар.*

- Жырда не туралы айтылады деп ойлайсыздар?
- Қазақтың қандай батырларын білесіздер? Олардың аттарын атаңыздар.

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. ОҚИМЫЗ

2. *Үзіндіні тыңдаңыздар. Мәнерлеп оқып шығыңыздар.*

Алпамыс батыр

Онда Алпамыс түйенің арасынан шыға келіп: «Ассалаумағалейкүм, ата!» – деп сәлем берді. Онда Байбөрі бай *зәресі ұшып* кетті, қолындағы таяғы жерге түсіп кетті. Ұлтан құлдың әдейі *аңдытып қойған* адамы екен деп ойлады. Онда Алпамыс батыр: «Әкемнің жүрегі жарылып кетер», – деп, әкесіне қарап айтып тұрған сөзі еді:

«Ассалаумағалейкүм,
 Қарахан тауда *бабамыз*,
 Сірә, *қабыл болмайды*.
 Жан баба сіздің тобаңыз.
 Кетіп еді қай жаққа,
 Баба сіздің балаңыз?»
 Байбөрі сонда сөйледі:
 «*Тілекті құдай берді* ме,
 Көзімнің жасын көрді ме,
 Қалмаққа кеткен жалғызым,
 Алпамысым келді ме?
 Менің бабам екен деп,
 Танып сәлем берді ме?
 Атқа мінген желеді,
 Қоңырат деген ел еді,
 Ұлтан патша болғалы,
 Сәлем берер кісі жоқ,
Мәһрбан болып бұл жерде,
 Сәлем берген кім еді?»

зәресі ұшу – қорку
аңдытып қою – біреудің ізіне түсіп торуылдату, бақылату

баба – арғы ата, ұлы ата, ұлы әке
қабыл болу – мақұлдау, келісу

тілек берді – арман – мақсаты орындалды

ұлтан – аяқ киімнің табанына салынатын қатты, қалың зат
мәһрман – мейірімді

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

3. *Көп нүктенің орнына керекті сөзді қойып оқыңыздар.*

- Онда Алпамыс түйенің арасынан шыға келіп: «___, ата!» – деп сәлем берді.
- Онда Байбөрі бай ____, қолындағы таяғы жерге түсіп кетті.
- Ұлтан құлдың әдейі ___ қойған адамы екен деп ойлады.

4. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- «Кетіп еді қай жаққа, Баба сіздің балаңыз?» деп кім сұрап тұр?
- Байбөрі сонда не деді?
- Қалмаққа кеткен жалғыз ұлы Алпамысқа деген сағынышын Байбөрі қалай білдірді?
- Бала мен әке арасындағы жақсы көру сезімі қалай суреттелген?
- Амандасу дәстүрі жайлы не білесіз?

5. *Үзіндіге тақырып қойыңыздар.*

6. *Үзіндіні рөлге бөліп оқыңыздар.*

■ ОҚИМЫЗ

7. *Үзіндіні мәнерлеп оқып шығыңыздар.*

Алпамыс сонда сөйледі:

«Ата саған келгенім,
Келіп сәлем бергенім,
Біреудің малын *бақпашы*,
Біреудің отын *жақпашы*.
Балаңнан хабар білмеймін,
Бекерге *жала жаппашы!*»

Байбөрі сонда сөйледі:

«Қой, шырағым, алдама,
Алдағаның бола ма?
Молдалар оқыр кәләмді!
Бісміллә болар сөз басы,
Кәміл пірім жар болып,
Осы бүгін қолдашы.
Қалмаққа кеткен жалғызым –
Алпамысым болмашы?
Мінген атың қарады,
Бауырынан жарады,
Шыныңды айтшы, шырағым?»

бағу – күтім жасау,
малын бағу
жағу – отын жағу,
малай болу, күң
жала жаппау – нақақ
кінә тақты

жөргек – жас нәре-
стені бөлеп орайтын
жаялық
бейнет – азап, мехнат
қорлық – жәбір, жапа,
күштінің әлсізге көр-
сеткен қиянаты

Жөргектегі иісің
Мұрнымды жарып барады.
Бейнет көрдің басыңнан,
Қорлық көрдің жасыңнан,
Айналайын, шырағым,
Атеке деген даусыңнан!»

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

8. *Көп нүктенің орнына керекті сөзді қойып оқыңыздар.*

«Ата саған келгенім,
Келіп ___ бергенім,
Біреудің ___ бақпашы,
Біреудің ___ жақпашы.
Балаңнан ___ білмеймін,
Бекерге ___!»

Байбөрі сонда сөйледі:
«Қой, ___, алдама,
Алдағаның бола ма?
Молдалар ___ кәләмді!
Бісміллә болар ___ басы,
Кәміл ___ жар болып,
Осы бүгін ___ .
Қалмаққа кеткен жалғызым –
___ болмашы?»

Мінген ___ қарады,
Бауырынан ___,
___ айтшы, шырағым?
___ иісің
Мұрнымды ___ .
___ көрдің басыңнан,
___ көрдің жасыңнан,
___, шырағым,
Атеке деген ___!»

9. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Алпамыс әкесін қалай таныды деп ойлайсыздар?
- Байбөрі оның өз баласы екенін қайдан білді?

10. *Үзіндіге тақырып қойыңыздар.*

11. *Алпамыс пен Байбөрінің сөздерін рөлге бөліп оқыңыздар.*

■ ОҚИМЫЗ

12. Үзіндіні мәнерлеп оқыңыздар.

Сонда Алпамыс сөйледі:

«Дария тасып лайланып,
Дұшпанның жолы байлансын.

Жалғызым деген даусыңнан,

Мүсәпір болған, жан ата,

Мендей қозың айналсын!»

Осыны айтып Алпамыс,

Атынан түсе секірді,

Тасқа құлап Байбөрі,

Ботадай боздап өкірді.

Ата-бала екеуі,

Айдалада жолығып

Көрісе берген секілді.

дұшпан – дос емес,
жау

мүсәпір – бейшара

ботадай боздау –
ботаға ұқсап үн шыға-
рып жылау

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

13. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Сонда Алпамыс не деді?
- Жырда Алпамыстың сағыныш сезімі қалай суреттелген?
- Үзіндіден әкесі мен баласының кездескен сәтін тауып оқыңыздар.

14. Үзіндіге тақырып қойыңыздар.

15. Үзіндіні рөлге бөліп оқыңыздар.

16. Кестеде берілген тақырыптар бойынша жырдан қажетті сөздерді тауып айтыңыздар.

Алпамыстың сәлем беруі	Алпамыс пен Байбөрінің танысып-білісуі	Әке мен баланың көрісуі

■ ЖАЗАМЫЗ

17. Көп нүктенің орнына керекті сөзді қойып жазыңыздар.

Сонда Алпамыс сөйледі:

«Дария ___ лайланып,

Дұшпанның ___ байлансын.

___ деген даусыңнан,

___ болған, жан ата,

Мендей қозың ___!»

Осыны ___ Алпамыс,
Атынан ___ секірді,
Тасқа ___ Байбөрі,
Ботадай боздап ___ .

Ата-___ екеуі,
___ жолығып
Көрісе берген ___ .

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. Қажетті сөздерді қойыңыздар.

«Ата саған келгенім,
Келіп ___ бергенім,
Біреудің ___ бақпашы,
Біреудің отын ___
Балаңнан хабар___,
Бекерге жала жаппашы!»

- 1) сәлем, малын, жақпашы, білмеймін
- 2) қалайсың, бақшасын, айтпашы, қайдан білейін
- 3) күндіз, кездесу, берме, ойлан
- 4) жеткізу, ауыл, асық ойыны

2. Көп нүктенің орнына қажетті сөздерді қойыңыздар.

Молдалар ___ кәләмді!
Бісміллә болар сөз басы,
Кәміл пірім ___
Осы бүгін қолдашы.
Қалмаққа кеткен ___ –
Алпамысым болмашы?
___ атың қарады,
Бауырынан жарады,
Шыныңды айтшы, шырағым?
Жөргектегі иісің
Мұрнымды жарып барады.

- 1) сәлем, малын, жақпашы, білмеймін
- 2) оқыр, жар болып, жалғызым, мінген
- 3) молдалар, жөргек, біреудің отын
- 4) жалғыз, деген, даусыңнан

3. «Алпамыс батыр» жырынан алынған үзінді не туралы?

- 1) Алпамыстың соғысқа кеткені.
- 2) Алпамыс пен Ұлтан құлдың сөйлесуі.
- 3) Алпамыс пен әкесі Байбөрінің далада кездесуі.
- 4) Баласы Жәдігерге кездесуі.

ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР

1. Тақырыпты оқыңыздар.

- Қазақ «батыр» деп кімді айтады?
- Қандай батырларды білесіздер?

■ ТЫҢДАЙМЫЗ

2. Берілген жырдан үзіндіні тыңдаңыздар.

Кешегі өткен заманда,
Қарақыпшақ Қобыланды,
Атасы мұның Тоқтарбай
Халықтан асқан болды бай.
Байлығында есеп жоқ,
Айдалып бағып жайылды,
Төрт түлік малдың бәрі сай,
Жаз жайлауы жайлаған
Қалың Қыпшақ жағалай.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

3. Сұрақтарға жауап беріңіздер.

- Бай болған кім?
- Тоқтарбайдың байлығы суреттелген жерді көрсетіңіздер.
- Жырдың берілген осы бөлігінде жылдың қай мезгілі туралы айтылған?
- Жырдағы негізгі кейіпкерлерді атаңыздар.

Қажетті сөзді қойыңыздар.

Кешегі өткен _____,
_____ Қобыланды,
_____ Тоқтарбай
_____ болды бай.
Байлығында _____,
_____ жайылды,
Төрт түлік малдың _____,
Жаз жайлауы _____
_____ жағалай.

■ ОҚИМЫЗ

4. Үзіндіні мәнерлеп оқып шығыңыздар.

Сексенге жас келгенше
Бір бала көрмей Тоқтарбай,

сай – сәйкес, лайық, дәл
жайлауы – жазда жайылатын, биік таудағы не шүйгін шөпті жазықтағы мал жайылымы
жағалай – шетінен, түгелдей, жаппай

қайғы – қасірет, күйік, шер
сұңқар – бүркіт
тұқымдас қыран құс
қия – таудың, шыңның тік құлама беті
тұяқсыз – ұрпақсыз, тұқымсыз
қайысқан – ауыр жүк көтергеннен белі майысу, иілу

дүние – жер жүзі, әлем
арыстан – ержүрек, қайсар, мықты
қазынадан – түрлі, бағалы заттар, жер қойнауындағы қазба байлық,
қамқа киеді – зер талшықтары қосылып тоқылған жібек матадан тігілген киім кию
енші – бала жеке үй болып бөлек шыққанда, ата-анасы беретін
тобылғы меңді – раушангүлдер тұқымына жататын қызыл күрең түсті мең
бүкіл – түгел, тұтас, барлық, күллі

*Қайғыменен қан жұтып,
Ақылынан адасқан.
Шөл иесі сұңқар қиясыз,
«Еш нәрсе көрмей дүниеден,
Өткенім – деген – тұяқсыз»
Тоқтарбайдың зарына
Қалың Қыпшақ қайысқан.*

5. *Сұраққа жауап беріңіздер.*

- Тоқтарбай не себепті ақылынан адасты? Қалай ойлайсыздар?
- Ол: «Дүниеден еш нәрсе көрмедім», – деп неліктен зар еңірейді?

6. *Жыр үзіндісін мәнерлеп оқыңыздар.*

*Елуге жасы келгенде,
Көзімді ашпай дүниеден
Өтемін бе дегенде,
Сонда көрген арыстан.
Бір ұл, бір қыз атадан,
Қыздың аты – Қарлығаш,
Қобыландыға қарындас.
Алты жасқа келгенде
Арыстан туған Қобыланды –
Қазынадан қамқа киеді,
Өзімнің еншім болсын деп,
Тобылғы меңді торы атты
Енші қылып мінеді.
Қобыландының тілегін
Бүкіл қыпшақ тіледі.*

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

7. *Керекті сөздерді қойыңыздар.*

_____ жасы келгенде,
Көзімді ашпай _____
_____ бе дегенде,
Сонда көрген _____.
_____ атадан,
Қыздың аты – _____,
_____ қарындас.

Алты жасқа келгенде

_____ Қазынадан қамқа киеді –

Тобылғы меңді торы атты

Қобыландының тілегін

8. Сұраққа жауап беріңіздер.

- Қобыланды нені енші қылып мінеді?
- Қыпшақ жұртының тілегі не болды?

■ ОҚИМЫЗ

9. Үзіндіні мәнерлеп оқыңыздар.

Естемісті көруге

Жылқыға бала жөнелді.

Жылқыға бала барған соң,

Баурап малын алған соң,

Тоқсан құл мен Естеміс,

Риза тауып қалған соң.

Қолғанат пен құйрыққа

Енді Тоқтар кенелді.

Қобыландыны барған соң,

Естеміс ерің баулыды.

Күнде киік аулайды,

Кездесе жауын жаулайды.

Жылқыда жатып Қобыланды

Екпінді оттай қаулайды,

Қаршығысы қолында,

Құмай тазы соңында,

Көрсө киік аулайды.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

10. Сұраққа жауап беріңіздер.

- Бала қайда жөнелді?
- Қобыландыны кім баулыды?
- Қобыланды аңға шыққанда нені алып шықты?

11. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойып айтыңыздар.

Естемісті _____

_____ бала жөнелді.

Жылқыға бала _____,

_____ малын алған соң,

Тоқсан құл мен _____,

_____ тауып қалған соң.

Қолғанат пен _____

_____ Тоқтар кенелді.

жөнелді – жүріп кетті, жолға шықты, зымырау, зулау
баурау – өзіне қаратып алу, бағындыру, икемдеу

кенелу – қарық болу, рақатқа бату, баю

жаулау – елді, жерді басып алу
екпінді – екпіні күшті, қарқынды, даусы көтеріңкі, жігерлі
құмай тазы – тазы иттің ең жүйрік, шалымды түрі

Қобыландыны барған соң,

Күнде киік аулайды,

Жылқыда жатып Қобыланды

Қаршығасы қолында,

Көрсө киік аулайды.

12. Берілген кестеде жыр төрт бөлікке бөлінген. Әрқайсысын қалай атар едіңіздер?

Кешегі өткен заманда, Қарақыпшақ Қобыланды, Атасы мұның Тоқтарбай Халықтан асқан болды бай. Байлығында есеп жоқ, Айдалып бағып жайылды, Төрт түлік мал- дың бәрі сай, Жаз жайлауы жайлаған Қалың Қыпшақ жағалай.	Сексенге жас келгенше Бір бала көр- мей Тоқтар- бай, Қайғыменен қан жұтып, Ақылынан адасқан.	Елуге жасы кел- генде, Көзімді ашпай дүниеден Өтемін бе дегенде, Сонда көрген арыстан. Бір ұл, бір қыз атадан, Қыздың аты – Қарлығаш, Қобыландыға қарындас. Алты жасқа кел- генде Арыстан туған Қо- быланды – Қазы- надан қамқа киеді, Өзімнің еншім болсын деп, Тобылғы менді торы атты Енші қылып мі- неді. Қобыландының тілегін Бүкіл қыпшақ тіледі.	Естемісті көруге Жылқыға бала жөнелді. Жылқыға бала барған соң, Баурап малын алған соң, Токсан құл мен Естемі, Риза тауып қалған соң. Қолғанат пен құйрыққа Енді Тоқтар кенелді. Қобыландыны барған соң, Естеміс ерің баулыды. Күнде киік аулайды, Кездессе жауын жау- лайды. Жылқыда жатып Қобы- ланды Екпінді оттай қаулайды, Қаршығысы қолында, Құмай тазы соңында, Көрсө киік аулайды.
--	--	--	--

■ ЖАЗАМЫЗ

13. Жырдан Қобыланды мен Қаршығаға сипаттама берілген жолдарды тауып жазыңыздар.

■ **ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!**

1. *Үзіндіде не туралы айтылған?*

Кешегі өткен заманда,
Қарақыпшақ Қобыланды,
Атасы мұның Тоқтарбай
Халықтан асқан болды бай.

- 1) Қобыландының кім екендігі
- 2) Қобыландының батырлығы
- 3) Қобыландының ерлігі
- 4) Аңға шыққандығы

2. *Тоқтарбай неліктен қайғырды?*

Сексенге жасы келгенше
Бір бала көрмей Тоқтарбай,
Қайғыменен қан жұтып,
Ақылынан адасқан.

- 1) еңбек етіп
- 2) бала жоқтығынан
- 3) кәріліктен
- 4) бай болғандықтан

3. *Үзіндідегі көп нүктенің орнына қажетті сөздерді қойыңыздар.*

Кешегі өткен _____,
Қарақыпшақ Қобыланды,
_____ мұның Тоқтарбай
Халықтан _____ болды _____.

- 1) заманда, атасы, асқан, бай
- 2) қарақыпшақ, мұның, Тоқтарбай
- 3) кешегі, өткен, заманда
- 4) халықтан, асқан

ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН СҰЛУ

Қазақ ауыз әдебиетіндегі *лиро-эпостық* жырлар – “Қыз Жібек”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Айман-Шолпан” т.б. Шығыста лиро-эпостық жырларды ғашықтық жырлар дейді. Ғашықтық жырлардағы кейіпкерлер – батырлар емес, қарапайым адамдар.

■ ОҚИМЫЗ

1. *Берілген үзіндіні мәнерлеп оқыңыздар.*

Алтайдың бауырында
Сары Ертіс, Қара Ертіс бар айыр кезең.
Бала Ертіс және ағып қосылады,
Үстінен Зайсан көлдің кетер төмен.
Сондай жақсы жерлерді мекен еткен,
Талай ер бұл *фәниге* келіп кеткен.
Қарабай, Сарыбайдың *хикаясынан*,
Сөйлейін білгенімді енді шеттен.

Алтайдың бауырында – Алтайдың етегінде

айыр кезең – бір бүтін нәрсені екіге бөлу, жару

фәни – осы дүние

хикая – болған іс,

бастант кешкен оқиға

құрды кеңес – ақылдасты

даңқ – абырой, атақ

қияметтік хақын

жемес – мәңгілік,

өмір бақи адал болу

құдалық ниет – құда

болуға тілек білдіру

Екі бай ат үстінде *құрды кеңес*,
Тұрмаған айтқан сөзде адам емес.
«Құда болсақ жарасар *даңқымызға*,
Бай едік табымызда құлақ тендес.
Екеуі де егерде ұл боп туса,
Дос болсын *қияметтік хақын жемес*.
Біреуі ұл, біреуі қыз болса егер,
Құда болсақ лайықсыз ешкім демес.
Құдалық ниетімізге жетерміз», – деп,
Бір Құдай, Пайғамбарды қылады елес.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

2. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Үзіндіде не туралы айтылған?
- Екі бай қандай кеңес құрды?
- «Сөзінде тұру» деген тіркестің мағынасын қалай түсінесіздер?
- Екі байдың даңқына не жарасады?
- «Құдалық ниеті» деген не?

■ ТЫҢДАЙМЫЗ. ОҚИМЫЗ

3. *Лиро-эпостық жырдан берілген үзіндіні тыңдаңыздар, мәнерлеп оқыңыздар.*

Қатыны Сарыбайдың *тауыпты қыз*,
Әңгіме, құлақ салып, тыңдасаңыз.

тауыпты қыз – қыз бала дүниеге келді

Кеңесіп Баян қойды қыздың атын,
Халықтан артық көріп оның затын.
Үлкен қатын *бәйбішеден* екі ұлы бар,
Баянды тапқан екен тоқал қатын.

Қарабай бір күндерде аң қуыпты,
Сейілмен жүрген жерін *шаң қылыпты*.
Қатыны өзі жоқта ұл туыпты,
Сүйінші сұрағандар даң қылыпты.

Келеді біреу шапан, біреу атқа,
Бере берсе, кім келмес ондай затқа.
Қарекен мойны үзіліп өлген екен,
Қуанып ауылына шапқан шақта.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

4. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Сарыбайдың әйелі кім туды?
- Қыздың атын кім қойды?
- Қарабайдың әйелі кім туды?
- Қарабайдың өліміне не себеп болды?

■ ОҚИМЫЗ

5. *Берілген жыр шумақтарын мәнерлеп оқыңыздар.*

Жасады *шілдехана* ел өзінен,
Көрмеген әке өлімін себебінен.
Ел дулап, етке тойып кетіп жатты,
Қозыдай тілек тілеп көк өрімнен.

Қайғырды ел Қарекене, *жасымады*,
Медеу қып жас Көрпешін асырады.
«Басынып елі-жұртым кетпесін», – деп,
Қайғысын дұшпан көрсе жасырады.

Сарыбай салқын тартты *сұмдық ойлап*,
Қозады бір жаманға көңілі бойлап.
«Өзі *жетім балаға* қыз бергенше,
Бір күшікке берсемші ала мойнақ.
Жетімге қыз бергенім *сүйекке мін*,
Алыс кетсек бізді іздеп барады кім?».

кеңесу – ақылдасу

бәйбіше – бірінші әйел

шаң қылу – топырақ қылу, шаңын шығару

шілдехана – сәбидің дүниеге келу құрметіне жасалатын той
ел дулап – шулап жасымады – жігерленді, әлденді

медеу қылу – тірек қылу

қайғыру – уайымдау, қамкөңіл болу
сұмдық ойлау – жаман ойлау
жетім бала – не әкесі, не анасынан айырылу
сүйекке мін – ұрпаққа сын

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

6. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- «Шілдехана тойы» қашан тойланды?
- Шілдехана тойына кімдер келді, олар қандай тілек айтты?
- Сәбидің аты кім?
- Сарыбай не деп ойлады?

■ ОҚИМЫЗ

7. *Жырдың сұрақ-жауап үлгісіндегі шумақтарын мәнерлеп оқыңыздар.*

– Баян кім? Сарыбай кім? Айтшы маған,
Айтпасаң бала болмай кетем саған.

Әкем тірі күнінде *айттырыпты*,

Түсімде аян етті ата – бабам.

Шешесінің сөзі:

– Әуелі Баян жарың, анық еді,

Еліме құдалығым қанық еді.

«Қызымды жетім ұлға бермеймін», – деп ,

Сөзінен Сарыбай ата танып еді.

«Сарыбайдан Баянды аламыз», – деп,

Қазақ, қалмақ бірлесіп хабарласып.

Он күн жатып тынығып жүрмек болды,

Жолдан тоқтап қалмасқа *шабандасып*.

Қайтарында досына келмек болды,

Баянды алып келсе, көрмек болды.

Пұл аздық қып, күші жетіп ала алмаса,

Сарыбаймен шабысып өлмек болды.

Өзіне қарындас қып ұзатуға,

Не сұраса аямай бермек болды.

– Жүрмісің аман-есен, жетімегім,

Зорлықпен күн батысқа кетіп едім.

Өлсек те енді бізде арман қалмас,

Тәңірден сенен басқа не тіледім?

– Бикеш-ау, көтер басты «а, Құдайлап»,

Тас жүрек білмейтін не етіп едің.

Қодар құл «алам» дейтін мазағынан,

Бикешке қадіретің өтіп едің.

Қарағым, арыстаным, ай жарығым,

Кемелге қалай келіп жетіп едің?!

Баян да еңірейді өксіп жаман:

– Жеңеше, қоя берші маған таман.

Жолыңа жасым тұрмақ, жаным құрбан,

Кетейін, жан Қозеке, боп *садағаң*.

айттыру – қызға құда түсу

шабандасу – баяу, жай, ақырын қимылдау

пұл – ақы

тәңір – Алла тағала
тас жүрек – қатыгез, мейірімсіз

бикеш – бойжеткен қыздарға айтылатын ибалы сөз

кемел – әбден толып жетілді, толысты

садағаң болу – біреуге ризашылық білдіргенде, құрбаның болайын деген мағынада жұмсалады

Құдайым алтын жүзін көрсеткен соң,
Аяймын неменеге жетсе шамам.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

8. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Қозы анасына қандай сұрақ қойды?
- Анасы Қозының қойған сұрағына қалай жауап берді?
- Жырда Қозы мен Баянның кездесуі қалай суреттелген?
- Баян ауылында Қозыны қалай қарсы алды?
- Жырда Баянның тілегі туралы не айтылады?

■ ОҚИМЫЗ

9. *Берілген жыр шумақтарының мазмұнымен танысыңыздар.*

Алыстан келін түсті елдей көшіп,
Мақтасты құрбы-құрдас желдей есіп.
Бұрын-соң құлақ естіп көз көрмеген,
Сипаты мұндай сұлу көркем десіп.

Аты да *келісімді* Баян екен,
Құдайдан шын тілесе *аян* екен.
Біз бұрын қатын алдық.
Малымыз оған берген шаян екен.

Бейшара елімізге болсын құтты,
Әруақты келген шығар ойлап жұртты.
Адамзат бұдан артық қайтіп тусын,
Алмаса аспандағы нұр бұлтты.

Той қылды дәл жарым ай елін жиып,
Аямай дәулетінің бәрін қиып.
Тамаша жұрт көрмеген алуан-алуан,
Рухына бозбаланың тұрған сыйып.
Ат шапты, құнан шапты, тай да шапты,

Жүгіріп жаяу *бәйге* жайға шапты.
Ағашқа ақ *жамбыны* іліп қойып,
Мергендер арыстандай айға шапты.
Әр бәйге Қозекеден жатыр шығып,
Асырмақ тойдың даңқын оғып-бұғып.

Шұңғылдау тегенеге қатық ұйтып,
Тістетті шалға *жамбы* басын тығып.

көз көрмеген – адам баласы бұрын-соңды көрмеген
келісімді – жарамды, үйлесімді
аян – әйгілі, мәлім, белгілі

бейшара – байғұс, мүсәпір, сорлы
әруақ – өлген адам рух

рух – рухани күш-қуат, батылдық
бозбала – жігіт-желең, жасөспірім үйленбеген жігіт
бәйге – қазақ халқының ат жарысы
жамбы – мергендер түсіру үшін тігілетін сом күміс, не қымбат металл
шұңғылдау – терең, ойыңқы
тегенеге – үлкен шұңғыл ыдыс

баянды алқап –
тұрақты ел

Ел қайтты риза боп тойы тарқап,
Құттықтап алғыс айтты *баянды алқап*.
Бұрынғы еліңді ойлап, жарыңды ойлап,
Алдыңнан келдің десіп ақ жарылқап...

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

10. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Жаңа түскен келіннің сұлулығы қалай суреттеледі?
- Той қалай өтті?
- Тойда қандай ұлттық ойындар ойналды?
- Адамдар бұл тойдан қандай көңіл-күймен қайтты?

■ ОҚИМЫЗ

11. *Берілген жыр шумақтарын мәнерлеп оқыңыздар.*

Қодар *қылыш* суырды *малғұн* жынды,
Қозекесі оңаша, көңілі тынды.
– Сен де өлдің, мен де өлдім, ей, Қозеке,
Салып қап кеудесіне қарғып мінді.
*Қанжары кеңірдек*тен кетті кіріп,
Ұстады жағасынан өлім *бүріп*.
Қозеке нашарланып құлап қалды,
Ақырет жастығына кетті жүріп.
Қан жуып *шұрқылтайдан* ақты жосып,
Отырған ел ойбайлап, қашты босып.
Баян тұрып қылышпен шауып еді,
Қодар барып жығылды *ажал тосып*.
Өлгенде Қозы Көрпеш – Баян да өліп,
Қалыпты қайран жастар гүлі солып.
Жастығына сұм Қодар ала жатқан
Ісіне күдіреттің болар көніп.
Қодарды өртеп күл қылып ұшырса да,
Шығыпты арасына *тікен* өніп.
Екі ғашық ортасына *итмұрын* боп,
Бүрленіп қабірінде өскен төніп.

■ СӨЙЛЕЙМІЗ

12. *Сұрақтарға жауап беріңіздер.*

- Қозының өліміне кім кінәлі?
- Жырда Қозының өлімі қалай суреттелген?
- Қодар не себепті жығылып, жерге құлады?
- Жырдың соңы қалай аяқталады?
- Екі ғашықтың қабірінің ортасына не өсті?

қылыш – болаттан істелген өткір жүзді қару
малғұн – адамгершіліктен жұрдай, қайырымсыз, опасыз
қанжар – белге байлап жүретін, қос жүзді үлкен пышақ
кеңірдек – көмейден басталып, өкпемен ұштасатын тыныс түтігі
бүріп – қысу, тұңшықтыру
ажал тосу – о дүние
шұрқылтай – бұғананың үстіңгі жағындағы жұмсақ, ойық жер
ажал тосу – өлім тосу
тікен – өткір өсімдік, ине сияқты
итмұрын – қысы-жазы көгеріп тұратын аласа бұталы өсімдік

■ ЖАЗАМЫЗ

13. Сөйлемнің жартысын кестенің сол жағынан (1), келесі жартысын оң жағынан (2) тауып, тұтас сөйлем құрыңыздар.

1.	2.
«Қызымды жетім ұлға бермеймін», – деп	Қайғысын дұшпан көрсе жасырады.
«Сарыбайдан Баянды аламыз», – деп,	Қазақ, қалмақ бірлесіп хабарласып.
«Басынып елі-жұртым кетпесін», – деп,	Сөзінен Сарыбай ата танып еді.

14. Жырды әңгіме түрінде жазыңыздар.

Үлгі: Екі бай ат үстінде кеңес құрады. Олар әйелдерінің жүкті екенін айтты. Егер дүниеге біреуінде ұл, біреуінде қыз келсе, құда болуға сөз байласты.

■ ӨЗІҢДІ ТЕКСЕР!

1. Көп нүктенің орнына қажетті сөзді қойып жазыңыздар.

Қайтарында досына _____ болды,

Баянды алып келсе, _____ болды.

Пұл аздық қып, күші жетіп _____,

Сарыбаймен шабысып _____ болды.

1) қоймақ, келмек, жүрмек, айтпақ

2) көрмек, білмек, салмақ, бармақ

3) жүре алмаса, ала алмаса, бере алмаса

4) келмек, көрмек, ала алмаса

2. Берілген үзіндідегі түсіп қалған сөздерді көрсетіңіздер.

– Әуелі Баян жарың, анық еді,

Еліме құдалығым қанық еді.

Сөзінен Сарыбай ата танып еді.

1) «Басынып елі-жұртым кетпесін», – деп

2) «Қызымды жетім ұлға бермеймін», – деп

- 3) «Сарыбайдан Баянды аламыз», – деп
- 4) «Сырт жақтан бала-шаға көрмесін», – деп

3. Асты сызылған сөздің синонимін табыңыздар.

Екі **ғашық** ортасына итмұрын боп,

Бүрленіп қабірінде өскен төніп.

- 1) ескерген, еміренген
- 2) сыйлаған, құрметтеген
- 3) сүйген, жақсы көрген
- 4) жек көрген, ұнатпаған

МАЗМҰНЫ

	Тақырыбы	Беті
1	Оқу және тіл дамыту кітабына кіріспе	3
2	Бесік жыры	4
3	Тұсау кесу	7
4	Беташар	9
5	Жұмбақтар. Жаңылтпаштар	12
6	Сауысқан мен көкек	19
7	Ұр, тоқпақ!	21
8	Мифтік әңгімелер	27
9	Шешендік сөз. Дүниеде не тәтті?	33
10	Қазақтың дәстүрлі тыйымдары	35
11	Мақал-мәтелдер	39
12	Қазақтың бата сөздері	43
13	Қожанасырдың олжасы	46
14	Батырлар жыры. Алпамыс батыр	50
15	Қобыланды батыр	55
16	Қозы Көрпеш-Баян сұлу	60

221-4074

Ж.Қ.Түймебаев
Қ.Қадашева
У.О.Асанова
С.К.Омарова
Б.Г.Ашықбаева
А.И.Күлмаханова

«Қазақ тілі» деңгейлік оқу-әдістемелік кешенінің
Оқу және тіл дамыту кітабы.
«Фольклор әлемі»
(қарапайым деңгейге арналған)

Дизайнер
Еуразиялық дизайнерлер одағының мүшесі
А.О.Әміржанова

Пішімі 60x84 1/8. Гарнитура «TimesNewRoman».
Көлемі (шартты баспа табақ) 4,1. Таралымы 4000 дана.
IntellService баспаханасында басылды.